

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Π.Μ.Σ. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΚΟΤΕΑ ΜΑΡΙΑΝΘΗ

ΜΕΛΗ: ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ-ΚΗΠΑΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΘΕΜΑ:

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1875 ΚΑΙ Η ΑΝΟΔΟΣ

ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΙΣΜΩΝ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ:

ΕΘΝΙΚΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ

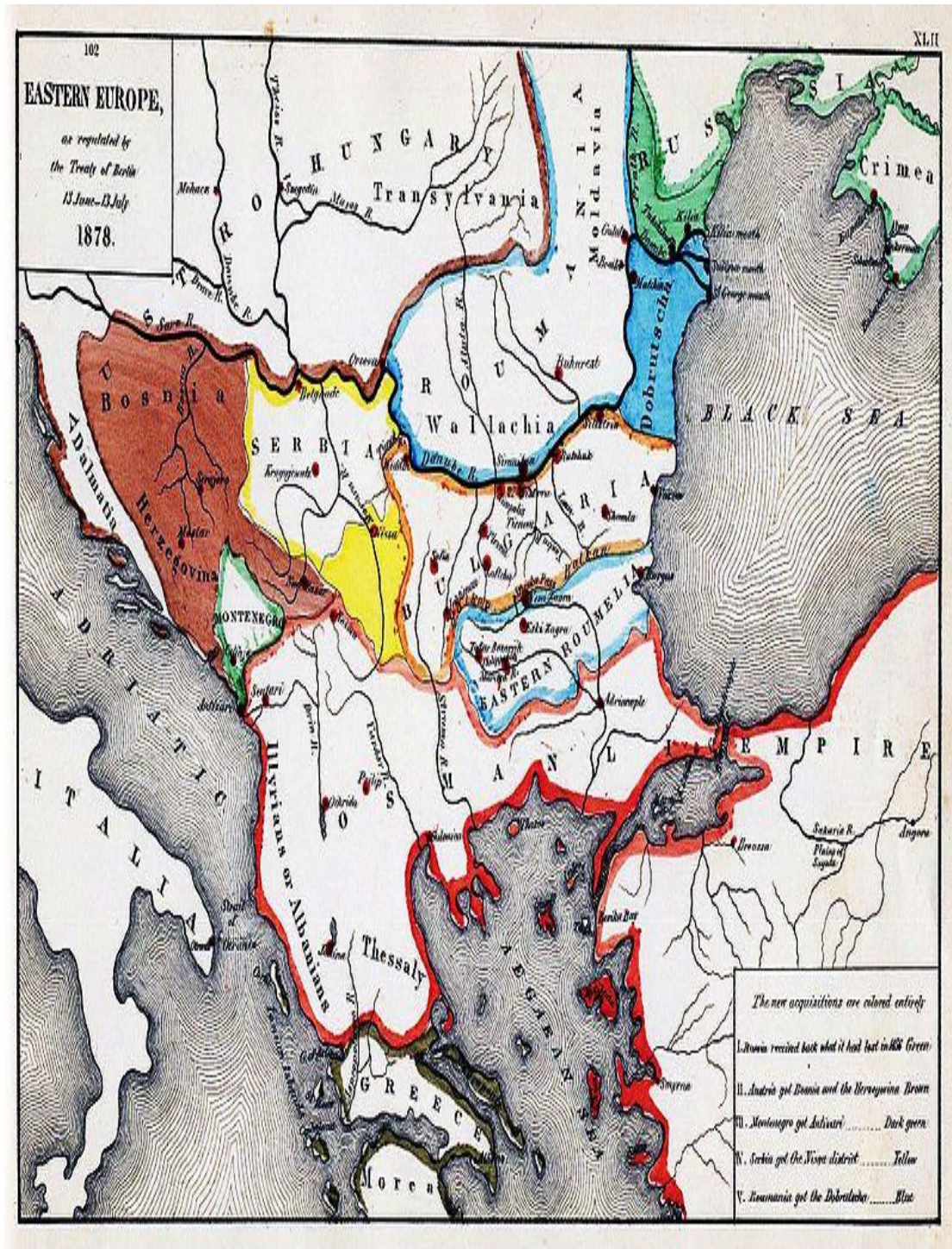
ΑΘΗΝΑ

2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χάρτης των Βαλκανίων μετά το συνέδριο του Βερολίνου (1878)	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4-6
<u>Α΄ ΜΕΡΟΣ :</u>	
1. Προσεγγίσεις του Ανατολικού Ζητήματος	7-12
2. Τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της βαλκανικής κρίσης 1875-1878	13-22
3. Η ελληνο-οθωμανική προσέγγιση και ο αντισλαβισμός	23-29
4. Η θεωρία του Πανσλαβισμού	30-34
5. Το βουλγαρικό εθνικό κίνημα	35-42
6. Το φαινόμενο της ``Γραικοφιλίας``: η εθνική και κοινωνική συγκρότηση στην πόλη του Πλόβντιβ (Φιλιπούπολη)	43-49
<u>Β΄ ΜΕΡΟΣ :</u>	
1. Τα γενικά χαρακτηριστικά της ``Μεγάλης Ύφεσης`` (1873-1896)	50-55
2. Οι τοποθετήσεις των ευρωπαϊκών κεφαλαίων στην Ανατολή	56-58
3. Οι εξελίξεις στις βαλκανικές οικονομίες και το παράδειγμα της Ελλάδας	59-66
4. Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου	67-72
5. Ο αστικός εκσυγχρονισμός και η εθνική ολοκλήρωση την περίοδο του Βενιζέλου	73-74
ΕΠΙΛΟΓΟΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	75-76
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	77-78

Χάρτης των Βαλκανίων μετά το συνέδριο του Βερολίνου (1878)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η εξέταση της βαλκανικής κρίσης του 1875 μέσα από μια οπτική που προσεγγίζει τις εθνικές, πολιτικές και οικονομικές τις διαστάσεις, όψεις και μεταβολές. Συγκεκριμένα, θα επιχειρηθεί μια διπλή ανάγνωση των γεγονότων της κρίσης, τόσο υπό το πρίσμα των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων που οδήγησε σε αρκετά σημαντικές ανακατατάξεις στο βαλκανικό χώρο, όσο και υπό το πρίσμα των οικονομικών αλλαγών που συντελέστηκαν στα Βαλκάνια και τη σχέση που είχαν με το κύμα της "Μεγάλης Ύφεσης" που έπληξε τις ευρωπαϊκές οικονομίες στο διάστημα 1873-1896.

Η βασική υπόθεση που γίνεται στην παρούσα εργασία, είναι ότι η οικονομική ύφεση που εμφανίστηκε στις δυτικές οικονομίες και η πολιτικο-στρατιωτική κρίση στην Ανατολή αναπτύχθηκαν μαζί με την διάρθρωση νέων κοινωνικών και οικονομικών δομών στις εξηρημένες περιοχές του βαλκανικού χώρου. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η κρίση στα Βαλκάνια συνοδεύτηκε από μια πολιτική "έντατικής εξάπλωσης" των πληγέντων από την ύφεση των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών, που είδαν την περιοχή αυτή (και την Ανατολή γενικότερα) ως διέξοδο για την τοποθέτηση των κεφαλαίων τους και εκφράστηκε με τη μετάβαση προς νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, πιο στέρεες και καλύτερα ενσωματωμένες στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Η μελέτη της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας, με την αναβάθμιση του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου και την διαδικασία εγκαθίδρυσης νέων κοινωνικών σχέσεων, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για να αντιληφθούμε τις αλλαγές που προκάλεσε στα Βαλκάνια η διπλή κρίση. Υποστηρίζεται επίσης στην παρούσα εργασία, ότι οι κοινωνικο-οικονομικοί μετασχηματισμοί της περιόδου, λειτούργησαν ως ουσιαστικές βάσεις για την εθνική ολοκλήρωση και τον αστικό εκσυγχρονισμό στην περίοδο του Βενιζέλου.

Η εργασία χωρίζεται σχηματικά σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από έξι συνοπτικά κεφάλαια, που επικεντρώνονται στα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της κρίσης και την άνοδο των εθνικισμών που παρατηρείται στα Βαλκάνια σ' αυτή την χρονική περίοδο. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια εισαγωγής στην έννοια του Ανατολικού Ζητήματος, μέρος του οποίου είναι και η βαλκανική κρίση, με την συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων προσεγγίσεων για το ζήτημα αυτό. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της βαλκανικής κρίσης, ακολουθώντας χρονολογικά τη σειρά από το καλοκαίρι του 1875 μέχρι τη Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, με το οποίο επήλθε η διευθέτηση των εδαφικών αξιώσεων των βαλκανικών χωρών από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι παράγοντες που καθόρισαν τη στάση της Ελλάδας την περίοδο της βαλκανικής κρίσης, με κυριότερους την υιοθέτηση της πολιτικής της ελληνο-οθωμανικής προσέγγισης και τον αντισλαβισμό που κυριάρχησε σε ιδεολογικό επίπεδο. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στη θεωρία του Πανσλαβισμού, που επικράτησε ιδεολογικά μεταξύ των σλαβικών λαών στα Βαλκάνια και τον τρόπο με τον οποίο τη χρησιμοποίησε η ρωσική πολιτική εκείνη την περίοδο.

Τέλος, στο πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο, εξετάζεται η διαδικασία ανάπτυξης του βουλγαρικού εθνικού κινήματος και η συγκρότηση της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας, καθώς το παράδειγμα της Βουλγαρίας είναι χαρακτηριστικό τόσο για την επιτυχία της να αποκτήσει ανεξάρτητο εθνικό κράτος, όσο και για το γεγονός ότι πέτυχε να απαλλαγεί από την πολιτισμική κυριαρχία και επιρροή των Ελλήνων. Η μελέτη της εθνικής και κοινωνικής συγκρότησης στην πόλη του Πλόβντιβ (Φιλιπούπολη), με την εμφάνιση του ξεχωριστού φαινομένου της Γραικοφιλίας στην περιοχή, γίνεται με στόχο να αναδειχθούν οι σύνθετες διαδικασίες που οδήγησαν στη βουλγαρική εθνική χειραφέτηση και τη συγκρότηση μιας ξεχωριστής εθνικής ταυτότητας.

Το δεύτερο μέρος αποτελείται από πέντε κεφάλαια, που εξετάζουν τα κυριότερα αποτελέσματα της "Μεγάλης Ύφεσης" που έπληξε τις ευρωπαϊκές οικονομίες και τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που επέφερε στα Βαλκάνια η αναζήτηση "διεξόδων" για την τοποθέτηση των ευρωπαϊκών κεφαλαίων. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται συνοπτικά τα γενικά χαρακτηριστικά της "Μεγάλης Ύφεσης" που τοποθετείται συμβατικά μεταξύ των ετών 1873-1896, ενώ στο δεύτερο εξετάζεται με ποιο τρόπο η ύφεση οδήγησε στην τοποθέτηση ευρωπαϊκών κεφαλαίων στην Ανατολή. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι εξελίξεις που έφεραν στις βαλκανικές οικονομίες οι τοποθετήσεις των ευρωπαϊκών κεφαλαίων και γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην Ελλάδα και στον κοινωνικο-οικονομικό μετασχηματισμό της.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι παράγοντες που οδήγησαν στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου, ενώ στο πέμπτο γίνεται αναφορά στην πολιτική του αστικού εκσυγχρονισμού και της εθνικής ολοκλήρωσης από τον Βενιζέλο, η οποία στηρίχθηκε στις βάσεις που μπήκαν την περίοδο της κρίσης. Στο τέλος της εργασίας παρατίθεται ο επίλογος με τα κυριότερα συμπεράσματα και δίνεται η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της συγγραφής της.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

1. Προσεγγίσεις του Ανατολικού Ζητήματος

Στο ξεκίνημα της εργασίας και κάνοντας μια πρώτη εισαγωγική θεώρηση του θέματος, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούν οι κυριότερες προσεγγίσεις από Έλληνες και ξένους συγγραφείς για το Ανατολικό Ζήτημα. Η χρησιμοποίηση του όρου με τον οποίο είναι γνωστό ένα από τα σπουδαιότερα προβλήματα της ευρωπαϊκής πολιτικής, μέρος του οποίου θα απασχολήσει την παρούσα εργασία, είναι σχετικά καινοφανής. Όπως μας πληροφορεί ο καθηγητής Μιχαήλ Λάσκαρης: «ο όρος "Ανατολικόν Ζήτημα" (Question d'Orient) ήρχισε να επικρατή εις το λεξιλόγιον της διεθνούς διπλωματίας από των χρόνων του Συνεδρίου της Βερώνας (1822). Εξακολούθησε δε το ζήτημα τούτο μέχρι του πρώτου παγκοσμίου πολέμου να αποτελή εν των σπουδαιότερων προβλημάτων της ευρωπαϊκής πολιτικής»¹.

Μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του ζητήματος γίνεται από τον καθηγητή Μ. Λάσκαρη, ο οποίος αναφέρει πως ουσιαστικά το πρόβλημα χρονολογείται από την στιγμή της εμφάνισης των Οθωμανών στην Ευρώπη και λαμβάνει την τελική του μορφή την περίοδο που το εξετάζει η παρούσα εργασία, δηλαδή με τον επιχειρούμενο διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από πλευράς των Μεγάλων Δυνάμεων: «το ζήτημα όμως αυτό καθ'εαυτό χρονολογείται από πολύ παλαιότερας εποχής. Χωρίς να ανατρέξωμεν στο μεσαίωον ως πράττουν μερικοί ιστορικοί, δυνάμεθα να είπωμεν ότι το Ανατολικό Ζήτημα αρχίζει μεν με την εμφάνιση των Τούρκων εις την Ευρώπην απησχόλησεν όμως τας ευρωπαϊκάς Δυνάμεις κυρίως αφ'ότου το μεγαλείον των Σουλτάνων παρουσίασε τα πρώτα φανερά σημεία παρακμής. Και κατά το μεν τους παλαιότερους μετά την Άλωσιν χρόνους το ζήτημα τούτο συνίσταται εις τον αμυντικόν αγώνα της Χριστιανικής Ευρώπης εναντίον της προελάσεως των Οσμανιδών, ενώ από το τέλος του ΙΖ΄ αιώνος θα αποβή το πρόβλημα της διανομής των εδαφών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, επιτυγχανόμενης της εκδιώξεως των Τούρκων εξ Ευρώπης»².

¹ Λάσκαρης Μ. Θ., *Το Ανατολικόν Ζήτημα, Τόμος Α΄ (1800-1878)*, πρόλογος: Χασιώτης Ι. Κ., Επίκεντρο Α. Ε., Θεσσαλονίκη, 2006, σελ.19

² Λάσκαρης Μ. Θ., ό. π., σελ.19-20

Με βάση την προηγούμενη προσέγγιση, ο Λάσκαρης προτείνει τον εξής ορισμό: «το Ζήτημα της εγγύς Ανατολής δύναται να ορισθή ως το πρόβλημα της πληρώσεως του κενού του δημιουργούμενου δια της βαθμιαίας υποχωρήσεως της Τουρκικής αυτοκρατορίας εν Ευρώπη. Θεωρούμεν δε τον ορισμόν τούτον προτιμότερον καθ' όσον η περί το Ανατολικόν Ζήτημα μεγάλη πάλη των ευρωπαϊκών Δυνάμεων διεξήχθη πρωτίστως δια την ευρωπαϊκὴν Τουρκίαν και περί το πρόβλημα της διαδοχής των Οσμανιδών την ημέραν καθ' ην θα κατέρρην οριστικῶς η εν Ευρώπη κυριαρχία των»³.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Ανατολικού Ζητήματος δίνεται από τον Eduard Driault. Ο ορισμός του ζητήματος, όπως ο ίδιος αναφέρει, με την ευρεία έννοια, είναι ο πολύ παλιός και κυρίως συμβολικός "αγώνας" της Δύσης έναντι της Ανατολής, του πολιτισμού έναντι της βίας, της χριστιανικής θρησκείας έναντι στο Ισλάμ: «(...) το Ανατολικό ζήτημα υφίσταται από τη στιγμή που υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες και δεν είναι τίποτα άλλο από τη σύγκρουση δύο αντίπαλων κόσμων, της Ανατολής και της Δύσης. Στα πλαίσια αυτής της έννοιας, για παράδειγμα, ανάγονται και ερμηνεύονται ακόμα και οι επάλληλες κινήσεις και συγκρούσεις των πρώτων φύλων, που εμφανίζονται στη λεκάνη της Μεσογείου, ο Τρωικός πόλεμος, η εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το "ιεραποστολικό" έργο των σταυροφόρων και η "εκπολιτιστική" προσπάθεια των αποικιοκρατών. Το Ανατολικό Ζήτημα παρουσιάζεται έτσι ως ο αγώνας μεταξύ του πολιτισμού της Δύσης και της βαρβαρότητας της Ανατολής, ως η αντίθεση του πνεύματος και της βίας, και αργότερα ως η αντιπαράθεση του χριστιανικού και του ισλαμικού κόσμου»⁴.

Ο Driault προτείνει επίσης και έναν ορισμό του Ανατολικού Ζητήματος με τη στενή έννοια του όρου, ο οποίος "ακουμπάει" τις βαθύτερες αιτίες του και εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τα γεγονότα και τις διαμάχες αρκετών δεκαετιών, που είχαν ως απώτερο σκοπό την επιβολή ελέγχου από πλευράς των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής: «Στην ιστορική του πορεία το Ανατολικό Ζήτημα, ανάλογα με τις συνθήκες και τις συγκυρίες, πέρασε από διάφορες φάσεις. Γι' αυτό και μπορεί να χωριστεί σε συγκεκριμένες περιόδους

³ Λάσκαρης Μ. Θ., ό. π., σελ.21-22

⁴ Driault E., *Το Ανατολικό ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών (1920)*, (Τόμος I^{ος}), μετάφραση: Σταματιάδη Λ., Εισαγωγή-Σχόλια: Ακτσόγλου Ι., Κάτοπτρο, Αθήνα, 1997, σελ.17-18

μελέτης του. Κάθε περίοδος χαρακτηρίζεται από την παρουσία μιας ή περισσότερων Δυνάμεων, που παίζουν εξίσου σημαντικό πρωταγωνιστικό ρόλο με αυτό των Οθωμανών. Το πρότυπο κάθε περιόδου ανάγεται στη σύγκρουση μεταξύ των δύο πρωταγωνιστών· κύριος σκοπός η επιβολή ελέγχου εκάστης των αντιμαχόμενων Δυνάμεων στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου-Εγγύς Ανατολής εις βάρος των ποικίλων συμφερόντων της αντίπαλης πλευράς. Τα γεγονότα που χαρακτηρίζουν κάθε περίοδο δεν είναι απαραίτητως ευθύς εξ'αρχής οι αιματηρές συγκρούσεις. Είναι πολιτικές και διπλωματικές ίντριγκες, συμμαχίες προσεγγίσεις ή αποκλίσεις Δυνάμεων, που καταλήγουν όμως πάντοτε σε ένοπλους αγώνες. Και η μια δύναμη-ανάλογα με τη φθορά εκάστοτε που εκάστοτε υφίσταται-παραδίδει τη σκυτάλη στην άλλη»⁵.

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του, επιχειρηματολογεί για το γεγονός ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν επιθυμούσαν άλλο την υφιστάμενη κατάσταση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία: «Οι Τούρκοι παρά τα πεντακόσια χρόνια της παραμονής τους στην Ευρώπη θεωρήθηκαν πάντοτε ξένοι. Σε καμία περίπτωση δεν ανήκουν στον μεσογειακό κόσμο· ήρθαν από την Ανατολική Ασία· είναι μογγολικής καταγωγής· γι' αυτό και δεν κατάφεραν παρά να παραμείνουν ως κατακτητές στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια. Η εγκατάστασή τους σε αυτό το χώρο θα είναι πάντα επιφανειακή»⁶.

Πέρα από την διαφορετική καταγωγή τους, σύμφωνα με τον Driault, οι Οθωμανοί Τούρκοι δεν ενδιαφέρθηκαν να έρθουν σε επαφή με τους λαούς που κατέκτησαν και παρέμειναν πιστά προσηλωμένοι στην μουσουλμανική θρησκεία: «Οι Τούρκοι αρνήθηκαν οποιαδήποτε συγχώνευση με τους κατακτημένους λαούς· δεν ασπάστηκαν το χριστιανισμό, δεν προσηλύτισαν τους χριστιανούς στον ισλαμισμό. Άφησαν ανέγγιχτους τους κοινωνικούς και στρατιωτικούς θεσμούς τους· αρκέστηκαν να τους συντρίψουν με δυσβάσταχτους φόρους, να τους πάρουν τα παλικάρια και τις κοπέλες για τα χαρέμια, να τους σφάζουν με το πρώτο δείγμα ανυπακοής»⁷.

⁵ Driault E., ό.π., σελ.18-19

⁶ Driault E., ό.π., σελ.56

⁷ Driault E., ό.π., σελ.56-57

Εκτός από τους προαναφερθέντες, ο Driault σημειώνει ακόμη και τον οικονομικό παράγοντα που οδήγησε τα γεγονότα σε αυτή την τροπή. Το σημαντικότερο γεγονός, που υπογραμμίζει την οικονομική διάσταση του Ανατολικού Ζητήματος, είναι η διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ και η αγωνιώδης προσπάθεια των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων να μην μείνουν έξω από το εμπορικό "παιχνίδι" που θα διαδραματιζόταν στο μέλλον με την πραγματοποίηση αυτού του μεγάλου έργου: «Η ιστορία όμως του Ανατολικού ζητήματος έχει πάρει (...) έναν οικονομικό χαρακτήρα (...) Η διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ αποκατέστησε το μεγάλο εμπορικό δρόμο της γηραιάς ηπείρου (...) Στην πραγματικότητα, όλα τα κράτη της Ευρώπης είχαν ανάγκη να εξασφαλίσουν μια θέση σ' αυτή τη μεγάλη εμπορική αρτηρία. Γιατί φαίνεται πως όσα μείνουν έξω, θα πρέπει να παραιτηθούν από τη δυνατότητα να διαδραματίσουν ένα πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομική δραστηριότητα του μέλλοντος»⁸.

Η προσέγγιση βάσει της οποίας θα κινηθούμε στην παρούσα εργασία είναι του καθηγητή Κώστα Βεργόπουλου. Ο Βεργόπουλος επιχειρεί να ορίσει το Ανατολικό Ζήτημα αναλύοντας τις στρατιωτικές και πολιτικές διαστάσεις του, όμως προχωρεί και ένα βήμα παρακάτω τη σκέψη του επιμένοντας στην οικονομική και κοινωνική ανάλυση του Ανατολικού Ζητήματος. Συμφωνεί και εκείνος με τους προηγούμενους συγγραφείς στο ότι το υφιστάμενο status quo της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε αποφασιστεί από τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις να αντικατασταθεί. Σ' εκείνο όμως που στέκεται είναι στο γεγονός της δημιουργίας χριστιανικών βαλκανικών κρατών στη θέση της Αυτοκρατορίας. Η Ρωσία που για αιώνες εποφθαλμιούσε την έξοδο της στη Μεσόγειο επιτάχυνε αυτή τη διαδικασία, αλλά κομβικής σημασίας ήταν επίσης και η άνοδος των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια: «Παραδοσιακά, βλέπουμε αυτή την κρίση ως μέρος μιας μακράς διαδικασίας, μέσα από την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχασε τον έλεγχο των Βαλκανίων. Όμως, το θέμα της διαδοχής στην επικράτεια της ευρωπαϊκής Τουρκίας απέκρυβε ένα άλλο, ακόμα πιο οξύ: το θέμα της ρωσικής εξόδου στη Μεσόγειο. Οι εχθρότητες ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, δυτικές και ανατολικές, επιτάχυναν ακόμη περισσότερο

⁸ Driault E., ό.π., σελ. 84-85

την πορεία δημιουργίας ανεξάρτητων χριστιανικών κρατών στα Βαλκάνια. Η ρωσική πίεση στα πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, αποτέλεσε ένα σημαντικό και μόνιμο παράγοντα, που επετάχυνε το σχηματισμό των νέων βαλκανικών κρατών: είτε αυτά υπηρετούσαν τη ρωσική πολιτική είτε εστρέφοντο εναντίον της. Γενικά, η αφύπνιση των εθνικοτήτων και η ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια, τον 19^ο αιώνα, είναι η βασική ένδειξη που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε το βάθος της κρίσης στην Ανατολή. Αντιφάσεις και ισορροπίες επιρροών ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις αναπτύχθηκαν μαζί με τα εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια»⁹.

Εξίσου σημαντική για την δημιουργία σύγχρονων χριστιανικών εθνικών κρατών, αν όχι η σημαντικότερη, ήταν η κοινωνικο-οικονομική διάσταση που εξυπηρετούσε η δημιουργία τους. Οι οθωμανικές «φεουδαρχικές» και εν πολλοίς ξεπερασμένες κοινωνικές σχέσεις, ήταν επιβεβλημένο να αντικατασταθούν από «νέου τύπου» σχέσεις, μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο αστικού μετασχηματισμού των βαλκανικών κοινωνιών: «Από κοινωνικο-οικονομική άποψη, η εμφάνιση των σύγχρονων εθνικών κρατών στα Βαλκάνια επέτρεψε το ξεπέραςμα των οθωμανικών «φεουδαρχικών» σχέσεων και την εγκαθίδρυση νέων κοινωνικών σχέσεων, των αστικών. Από αυτή την άποψη, η κοινωνική ουσία του περίφημου ανατολικού ζητήματος δεν είναι παρά ο αστικός μετασχηματισμός του βαλκανικού χώρου. Ιστορικά, ο αγώνας των Βαλκανίων εναντίον των Οθωμανών κατακτητών υπήρξε επίσης η «κινητήρια δύναμη» της κοινωνικής αστικοποίησης»¹⁰.

Αυτές οι αλλαγές και οι μετασχηματισμοί που πραγματοποιήθηκαν στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο, θα πρέπει να εξεταστούν σε συνάρτηση με τις μεταβολές που υπέστησαν την ίδια περίοδο οι δυτικές οικονομίες και κοινωνίες και οι οποίες οδήγησαν σε μία νέα διεθνή διαίρεση της εργασίας και σε μια νέα διάρθρωση της διεθνούς αγοράς: «Γι' αυτό ακριβώς, μια οικονομική και κοινωνική ανάλυση του ανατολικού ζητήματος, ιδίως μετά το 1875, μπορεί να γίνει μόνο σε στενή σύνδεση με τη μελέτη των διαδικασιών δημιουργίας των νέων σχέσεων στα Βαλκάνια. Αλλά, αυτή η σύνδεση, μολονότι αναγκαία, δεν θα ήταν αρκετή, αν δεν συσχετιζόταν με τους μετασχηματισμούς που υπέστησαν, την ίδια εποχή, οι καπιταλιστικές κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης. Οι μετασχηματισμοί στις δυτικές

⁹ Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα-η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, β' έκδοση, Εξάντας, Αθήνα, 1994, σελ.189

¹⁰ Βεργόπουλος Κ., *ό.π.*, σελ.189-190

οικονομίες λειτούργησαν ως βασικές προϋποθέσεις των αλλαγών που θα γίνονταν στις εξηρητημένες περιοχές του διεθνούς συστήματος. Σε τελική ανάλυση, όλες αυτές οι μεταβολές, και από τη μία και από την άλλη μεριά, δεν κατέληξαν παρά σε μία νέα διεθνή διαίρεση της εργασίας και σε μια νέα διάρθρωση της διεθνούς αγοράς, ιδίως από τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα»¹¹.

Η παρουσία της Ελλάδας στο Ανατολικό Ζήτημα, σε γενικές γραμμές, χαρακτηρίζεται από μια διαρκή υποτακτική διάθεση, την οποία αφ' ενός συντηρούσε η οικονομική εξάρτηση της χώρας, αφ' ετέρου ανατροφοδοτούσε η κακή οικονομική και διοικητική κατάστασή της: «Η παρουσία της Ελλάδας-αλλά και όχι και του ελληνισμού-στο Ανατολικό Ζήτημα το 19^ο αιώνα κυριαρχείται από το επίκτητο χαρακτηριστικό του ραγιαδισμού. Την αυταπόδεικτη παιδική αρρώστια του-την υποτελειακή διάθεση-το Ελληνικό κράτος δεν μπόρεσε να την αποθεραπεύσει ούτε κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού του περασμένου αιώνα (...) Τη διάθεση αυτή συντηρούσε ομολογουμένως και η εξάρτηση της χώρας-κυρίως οικονομική- από τη Βρετανία και τη Γαλλία. Τα χρονίζοντα εσωτερικά προβλήματα, όπως η κακή οικονομία, η χαμηλή παραγωγή, η κακοδιαχείριση, η σαθρή δημόσια διοίκηση και ο κομματικός ανταγωνισμός επιβάρυναν την κατάσταση»¹².

¹¹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.190

¹² Driault E., ό.π., σελ. 50-51

2. Τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της βαλκανικής κρίσης 1875-1878

Σαν εκκίνηση των αμιγώς στρατιωτικών εχθροπραξιών της βαλκανικής κρίσης, καθώς τα βαθύτερα αίτια και τα πολιτικά ζητήματα ήταν προγενέστερα όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, θα πρέπει να θεωρούμε τον Ιούνιο του 1875. Τότε στην κωμόπολη Νεβεσίνιε, κοντά στο Μόσταρ, οι χριστιανοί κάτοικοί της εξεγέρθηκαν εναντίον των στρατευμάτων του Σουλτάνου σημειώνοντας γρήγορα σπουδαίες επιτυχίες. Αυτές οι επιτυχίες συγκέντρωσαν τα βλέμματα των πρεσβειών των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι διέκριναν ευθύς εξ' αρχής ότι αυτή δεν ήταν μια από τις πολλές ασήμαντες τοπικές εξεγέρσεις εναντίον του Σουλτάνου και κατόπιν συνεννόησης με την Πύλη μετέβησαν στην περιοχή για διαπραγματεύσεις με τους επαναστάτες. Οι επαναστάτες από την μεριά τους μετέφεραν σ' εκείνους τα αιτήματα που είχαν για την εφαρμογή διαφόρων μεταρρυθμίσεων αγροτικής και φορολογικής φύσεως¹³.

Μετά την ανακοίνωση των αιτημάτων των επαναστατών στον Σουλτάνο, εκείνος απάντησε με δημοσίευση ενός ιραδέ (γραφτού διατάγματος) που προέβλεπε την εφαρμογή ευρέων μεταρρυθμίσεων για όλους τους χριστιανούς υπηκόους, οι οποίες μάλιστα ξεπερνούσαν κατά πολύ ακόμα και εκείνες που ζητούσαν οι επαναστάτες. Αυτή άλλωστε ήταν και η μόνιμη τακτική της Πύλης, δηλαδή η "πλατωνική" διακήρυξη μεταρρυθμίσεων και πλεονεκτημάτων για χριστιανούς υπηκόους σε περιοχές που εξεγείρονταν¹⁴.

Η Ευρώπη αλλά και οι επαναστάτες, που ολοένα και πλήθαιναν έχοντας την υποστήριξη και εθελοντών από την Σερβία και το Μαυροβούνιο, δεν πίστεψαν ότι ο Σουλτάνος είχε πράγματι τη βούληση να εφαρμόσει και τότε τις εξαγγελίες του. Εκτός από την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τον Σουλτάνο, οι Μεγάλες Δυνάμεις ανησύχησαν από την ενδυνάμωση του κινήματος στις επαναστατημένες περιοχές, όμως εκείνη που πραγματικά θορυβήθηκε ήταν η Αυστροουγγαρία: «διότι το κίνημα είχαν εκραγή εγγύτατα των συνόρων της και λόγω της απηχίσεως, ην τούτο εύρισκεν εις τας νοτιοσλαβικές αύτης επαρχίας (...)¹⁵.

¹³ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ 452-453

¹⁴ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.453

¹⁵ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.454

Είναι σημαντική μια παρένθεση στο σημείο αυτό, με ένα απόσπασμα που αναφέρεται στον τρόπο ζωής των κάτοικων στην Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, για να εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα για την κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στα εξεγερμένα εδάφη την περίοδο αυτή. Το απόσπασμα που ακολουθεί προέρχεται από σχόλια του Γάλλου δημοσιογράφου Σάρλ Υριαρτέ, ο οποίος είχε ταξιδέψει εκείνη την εποχή στην Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη: «Ο ορθόδοξος ιερέας ζει στενά δεμένος με τους ανθρώπους της πίστης του και δε χρειάζεται καθόλου ν' αναρωτηθούμε για ποιους λόγους οι ηγέτες του κινήματος (της εξέγερσης στη Βοσνία το 1875) ήταν κυρίως ελληνορθόδοξοι ιερείς, οι οποίοι όχι μόνον έδωσαν το σύνθημα ν' αρχίσει ο ξεσηκωμός αλλά και πήραν τα τουφέκια τους και οδήγησαν το λαό τους στη μάχη. Γι' αυτούς τους ανθρώπους η έννοια της πίστης και η έννοια του έθνους ή της φυλής είναι τόσο παρόμοιες, ώστε η λέξη "Σέρβος" θεωρείται συνώνυμη της λέξης "Ορθόδοξος". Οι καθολικοί, πάλι, αντιλαμβάνονται τα πράγματα διαφορετικά: για τους βόσνιους καθολικούς ιερείς η έννοια της θρησκείας είναι πιο σημαντική από τη έννοια του έθνους και τώρα πλέον μπορούμε να δούμε ότι οι καθολικοί ιερείς, οι οποίοι παίρνουν τις εντολές τους από την Ρώμη, έχουν αποτρέψει τον καθολικό λαό από το να εξεγερθεί. Οι πιο προοδευτικοί μεταξύ αυτών περιορίστηκαν απλώς στο να τυπώσουν αιτήσεις στα λατινικά, τη φυσική τους γλώσσα, με τις οποίες καλούν να παρέμβει η γειτονική καθολική Δύναμη (η Αυστροουγγαρία) για να εκλείψουν τα προβλήματα της καταπίεσης. Δεν υπάρχει λόγος να απορούμε για τη διαιώνιση της διαμάχης μεταξύ των δύο θρησκειών (της ορθόδοξης και της καθολικής). Το Οθωμανικό κράτος δεν ασχολείται με την εκπαίδευση των χριστιανών, και καλά κάνει άλλωστε, και αφήνει στην εκκλησία τα ρόλο της διαφώτισης, γεγονός από το οποίο συνεπάγεται ότι ο ιερέας στηρίζει όλη τη διδασκαλία του στη διαμάχη μεταξύ των δύο εκκλησιών. Το αποτέλεσμα αυτού του συστήματος είναι προφανές και μοιραίο: τα ελληνορθόδοξα παιδιά μορφώνονται από το ηγκουμάν (ηγούμενο), τα καθολικά από τους φραντζισκάν (τους φραγκισκανούς μοναχούς) και τα παιδιά των μουσουλμάνων από τους ουλεμάδες. Το μόνο που μαθαίνουν είναι να αλληλομισούνται και αυτό είναι, ουσιαστικά, το μόνο πράγμα που κάνουν με επιτυχία, όταν αργότερα μεγαλώσουν»¹⁶.

¹⁶ *Εθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη -2^ο βιβλίο εργασίας στο Εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, επιμέλεια: Μουργκέσκου Μ. Λ., διεύθυνση σειράς: Κουλούρη Χ., μετάφραση: Μαρκέτος Σ.,*

Παρατηρούμε ότι το ορθόδοξο και το καθολικό χριστιανικό στοιχείο της πόλης είναι σαφώς διακριτό και ότι οι εκκλησίες και των δύο πίστεων στην ουσία είναι ο κατ' εξοχήν θεσμός κοινωνικοποίησης, αφού η διαπαιδαγώγηση των νέων γίνεται απευθείας από τους ιερείς. Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να τονιστεί, είναι το ότι για τη μία εκκλησία η εθνική και η θρησκευτική ταυτότητα θεωρούνται αξεχώριστες, ενώ για την άλλη η θρησκευτική ταυτότητα υπερέχει της εθνικής. Μάλιστα αυτή η διαφορετική αντίληψη καθορίζει ακόμα και την διάθεσή τους για εξέγερση έναντι της Πύλης.

Είναι επομένως εύλογη η στάση που κράτησε η γειτονική καθολική δύναμη (Αυστροουγγαρία), καθώς δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχη στα γεγονότα, όταν ελληνορθόδοξοι ιερείς ήταν κυρίως εκείνοι που όχι μόνον έδωσαν το σύνθημα ν' αρχίσει ο ξεσηκωμός αλλά πήραν μέρος και οι ίδιοι στη μάχη. Άλλωστε, οι καθολικοί στο θρήσκευμα κάτοικοι, δεν ήταν αρνητικοί στην ιδέα της προσαρτήσεως των εδαφών στην αυτοκρατορία και της στρατιωτικής και πολιτικής ένωσης με την Αυστροουγγαρία. Ο υπουργός των εξωτερικών της Αντράσσυ αναγκάστηκε να πάρει πρωτοβουλίες αν και όπως αναφέρει ο Λάσκαρης: «(...) ίσως δεν επεθύμει ενδομύχως την δια της προσαρτήσεως των δύο τούτων τουρκικών επαρχιών αύξησιν του εν τη Δυαδική Μοναρχία νοτιοσλαβικού στοιχείου, αντελαμβάνετο όμως τους κινδύνους, ους θα συνεπήγετο τόσον η προσάρτησις της Βοσνίας εις την Σερβίαν και της Ερζεγοβίνης εις το Μαυροβούνιον, όσον και η μετατροπή αυτών εις αυτόνομον επαρχία, ης οι ορθόδοξοι κάτοικοι μοιραίως θα υφίσταντο την έλξιν του Βελιγραδίου και της Κετίγνης»¹⁷.

Για τους παραπάνω λόγους λοιπόν, διατύπωσε την γνωστή και ως Διακοίνωση Andrassy (Note Andrassy), με την σύμφωνη γνώμη και των υπολοίπων Μεγάλων Δυνάμεων, η οποία επιδόθηκε στην πύλη στις 30 Ιανουαρίου 1876. Στην διακοίνωση αυτή ζητούσε να εφαρμοστούν συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις για τους χριστιανούς των δύο επαρχιών, οι οποίες θα έθεταν ουσιαστικά την ισότητα μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών σε διοικητικό, δικαστικό και φορολογικό επίπεδο¹⁸. Οι εξεγέρσεις όμως επεκτάθηκαν και στη Βουλγαρία όπου οι Οθωμανικές αρχές τις κατέστειλαν με εξαιρετικά βίαιο τρόπο, προκαλώντας την διαμαρτυρία της

Κέντρο για τη δημοκρατία και τη συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (CDRSEE), Θεσσαλονίκη, 2006, σελ.82-83

¹⁷ Λάσκαρης Μ. Θ., ό. π., σελ.455

¹⁸ Λάσκαρης Μ. Θ., ό. π., σελ.455

ευρωπαϊκής κοινής γνώμης. Έθεσαν έτσι τη δημιουργία και του βουλγαρικού πολιτικού ζητήματος το οποίο θα εξεταστεί σε άλλο κεφάλαιο εκτενέστερα στην παρουσία εργασία.

Οι υπουργοί εξωτερικών της Αυστροουγγαρίας, της Ρωσίας και της Γερμανίας βλέποντας τα γεγονότα να εκτυλίσσονται με αρνητικό τρόπο, συνέταξαν νέα διακοίνωση προς την Πύλη, το Υπόμνημα του Βερολίνου (Memorandum de Berlin), όπου ζητούσαν την άμεση εφαρμογή της διακοίνωσης Andrassy. Τη νέα διακοίνωση μάλιστα την υπέγραψαν επίσης και η Ιταλία και η Γαλλία, ενώ η Αγγλία αρνήθηκε να την υπογράψει. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τις επιταγές της, οι Μεγάλες Δυνάμεις απειλούσαν με στρατιωτική παρέμβαση.¹⁹

Πρωθυπουργός της Αγγλίας εκείνη την εποχή ήταν ο Benjamin Disraeli, ο οποίος ακολουθούσε επεκτατική πολιτική για τα συμφέροντα της Αγγλίας και της Μεγάλης Βρετανίας γενικότερα. Ο Disraeli, όπως μας πληροφορεί ο Λάσκαρης: «Αγοράσας κατά Νοέμβριο του 1875 παρά του χεβίδου Ισμαήλ τας εις τούτον ανήκουσας μετοχάς της διώρυγος του Σουέζ, προσεπάθει να υποδουλώσει οικονομικώς την Αίγυπτον (...) Θεώρων κύριον εχθρόν των μεγαλεπήβολων σχεδίων του την αυτοκρατορίαν των Τσάρων και κρίνων ότι απαράβατος κανών της Αγγλικής πολιτικής έδει να είναι η παντί τρόπω παρεμπόδισις της τυχόν μέχρι Προποντίδος καθόδου των Ρώσων, ήτις ηδύνατο να θέση εις κίνδυνον την μετά των ινδιών ελευθέραν επικοινωνίαν, ο Δισραέλι ήτο αποφασισμένος να ενατιωθή εις παν ότι ηδύνατο να συμβάλη εις την αύξησιν της ρωσικής ισχύος εν Ανατολή»²⁰. Η παρεμπόδιση της εξόδου της Ρωσίας στην Μεσόγειο, η οποία πιθανώς να έθετε σε κίνδυνο την ελεύθερη και κατ' αποκλειστικότητα εμπορική επικοινωνία με τις Ινδίες, ήταν η βαθύτερη αιτία της άρνησης επικύρωσης της διακοίνωσης του Βερολίνου, αλλά και της εν γένει φιλοοθωμανικής πολιτικής που επέλεξε να εφαρμόσει η Αγγλία.

Εν τω μεταξύ στην Κωνσταντινούπολη, ήταν σε εξέλιξη μια επανάσταση υπό τον Μουράτ τον Έ, ο οποίος και απομάκρυνε τελικά τον Αβδούλ-Αζίζ από τον θρόνο. Ο χαρακτήρας της επανάστασης αποτυπώνεται σε αδρές γραμμές από τον Λάσκαρη: «Η επανάστασις αυτή, εμφορούμενη από υπό των εθνικιστικών ιδεών, ενέχουσα δε χαρακτήρα αντιστάσεως κατά των θελήσεων της Ευρώπης και πρωτίστως της Αυστρίας και Ρωσίας, απετέλει μιαν των πρώτων σοβαρών εκδηλώσεων των

¹⁹ Λάσκαρης Μ. Θ., ό. π., σελ.457-458

²⁰ Λάσκαρης Μ. Θ., ό. π., σελ.458-459

Νεότουρκων»²¹. Η ιδεολογία που καθοδηγούσε αυτή την επανάσταση ήταν κατά κύριο λόγο εθνικιστική, σε αντιδιαστολή με προηγούμενες που βασίζονταν στη μουσουλμανική θρησκεία ή στην οθωμανική αριστοκρατική παράδοση και θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως ο προπομπός του εθνικιστικού κινήματος υπό τον Κεμάλ Ατατούρκ. Το νέο καθεστώς, αποφασισμένο να πατάξει την εξέγερση στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη, οδηγήθηκε σε ρήξη με τους Σέρβους και τους Μαυροβούνιους και έτσι προήλθε η έκρηξη του σερβοτουρκικού πολέμου.

Ο σερβοτουρκικός πόλεμος δεν υπήρξε επιτυχής για τους Σέρβους παρά την παρουσία και Ρώσων εθελοντών στις μάχες και την αμέριστη συμπαράσταση της ρωσικής διπλωματίας. Εξ' αιτίας όμως της ισχυρής βούλησης της Ρωσίας να προστατεύσει τους Σλάβους της Βαλκανικής Χερσονήσου και της ανησυχίας της Αγγλίας γι' αυτή τη στάση, συνήλθε η Διάσκεψη της Κωνσταντινουπόλεως από όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις. Τον Δεκέμβριο λοιπόν του 1876, οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων συμφώνησαν στην σύνταξη ενός σχεδίου που θα υπέβαλλαν στην Πύλη και του οποίου τα κύρια σημεία ήταν τα εξής: 1) Η αποκατάσταση της ειρήνης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Σερβία και το Μαυροβούνιο, 2) Η πρόταση για τον χωρισμό της Βουλγαρίας σε δύο τμήματα: την Ανατολική και την Δυτική, για τα οποία και προβλέπονταν ένα σύστημα αυτοδιοίκησης και ελέγχου, πάντα υπό την επικυριαρχία της Πύλης, αλλά με διακριτική παρακολούθηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις και 3) Η διατύπωση μιας ίδιας σχεδόν με τα δύο τμήματα της Βουλγαρίας πρότασης, για την επαρχία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (ως μία και ενιαία επαρχία εδώ).²²

Το σχέδιο αυτό που εμπειρείχε τις αποφάσεις των αντιπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων επιδόθηκε στην Πύλη, αλλά εντελώς αιφνιδιαστικά ο Σουλτάνος προέβη στην έκδοση νέου Συντάγματος που θέσπιζε αιρετή Βουλή, ένα σώμα Γερουσίας υπό τον Σουλτάνο και ένα υπουργικό σώμα υπεύθυνο έναντι του κοινοβουλίου, αλλά το κυριότερο: «(...) διεκήρυττε δε υπέρ όλων ανεξαιρέτως των Οθωμανών υπηκόων, χριστιανών και μουσουλμάνων, τας γενικάς αρχάς, αίτινες προστατεύουν την ατομική ελευθερίαν και απαντούν συνήθως εις όλα τα συντάγματα των πολιτισμένων κρατών. Εφ' όσον ο Σουλτάνος εχορήγει ούτως εις όλους τους υπηκόους πλήρη τα δικαιώματα, ων απέλαυον και οι υπήκοοι των μάλλον φιλελευθέρων κρατών, οι Τούρκοι αντιπρόσωποι εν τη Διασκέψει ωχυρούντο όπισθεν

²¹ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.459

²² Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.464-465

του εκδοθέντος Συντάγματος, ίνα απορρίψουν σχεδόν όλα τα υπό των Δυνάμεων προτεινόμενα μέτρα»²³.

Παρά το γεγονός ότι οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων αφαίρεσαν από το σχέδιο κάποιες από τις αρχικές τους αξιώσεις, οι Οθωμανοί δεν υποχώρησαν από την κεντρική τους θέση και έτσι ανάγκασαν τους αντιπροσώπους να εγκαταλείψουν την Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης. Η συνέχεια των γεγονότων επέδειξε με τον πιο εύσημο τρόπο ότι το Σύνταγμα του 1876 ήταν μια ακόμα προσπάθεια "εξαπάτησης" των Μεγάλων Δυνάμεων για τις πραγματικές προθέσεις της Πύλης, καθώς η αντικατάσταση του Μιδάτ πασά από το νέο Σουλτάνο Αβδούλ-Χαμίτ εγκαινίασε μια νέα και αυταρχικότερη εποχή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην οποία οι μεταρρυθμιστικές υποδείξεις της Ευρώπης δεν θα γίνονταν δεκτές παρά μόνο υπό την απειλή της βίας²⁴.

Η Ρωσία όμως δεν ήταν διατεθειμένη να εγκαταλείψει τους Σλάβους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και έχοντας εξασφαλισμένη την ουδετερότητα της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας σε περίπτωση πολέμου με την Τουρκία έστειλε μια εγκύκλιο στις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις, ζητώντας να μεριμνήσουν για την εφαρμογή του προηγούμενου σχεδίου από την Πύλη, προλειαινώντας στην ουσία το έδαφος για στρατιωτική επέμβασή της.

Οι εκπρόσωποι των Τριών Αυτοκρατόρων προχώρησαν μάλιστα και σε μια μυστική συμφωνία στο Ραϊχστατ, όπου: «Αποφάσισαν ότι, σε περίπτωση που νικούσε η Οθωμανική αυτοκρατορία, ήταν απαραίτητο να διατηρηθεί το εδαφικό στάτους κβο. Αν νικούσαν τα βαλκανικά κράτη, θα προχωρούσαν σε διαμελισμό των οθωμανικών κτήσεων, αλλά δεν θα ιδρύονταν ένα μεγάλο σλαβικό κράτος. Το Μαυροβούνιο και η Σερβία θα επέκτειναν την επικράτειά τους, ενώ η Ελλάδα θα λάβαινε τη Θεσσαλία και την Κρήτη. Τα υπόλοιπα οθωμανικά εδάφη θα μοιράζονταν μεταξύ των τριών αυτόνομων κρατών: της Βουλγαρίας, της Ρωμυλίας και της Αλβανίας, τα όρια των οποίων δεν είχαν καθοριστεί. Η Κωνσταντινούπολη θα ήταν ελεύθερη πόλη»²⁵. Οι διπλωμάτες όμως προέβλεπαν και την ανταμοιβή για τις χώρες τους. Συγκεκριμένα, συμφώνησαν μεταξύ τους να ξαναπάρει η Ρωσία τη νότια

²³ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.466

²⁴ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.467

²⁵ Jelavich B., *Ιστορία των Βαλκανίων I, 18^{ος}-19^{ος} αιώνας*, μετάφραση: Δεληστάθη Χ., επιμέλεια: Τσοκόπουλος Β., Πολύτροπον, Αθήνα, 2006, σελ.559-560

Βεσσαραβία και να επεκτείνει τα σύνορα της στον Καύκασο και η Αυστροουγγαρία να καταλάβει την Βοσνία και την Ερζεγοβίνη.

Στο διάστημα αυτό εντάθηκαν και οι διπλωματικές προσπάθειες που σαν σκοπό είχαν να πιέσουν την Πύλη να εφαρμόσει το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων που είχε συντάξει η Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης. Μετά την άρνηση της Πύλης, ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος: «Την 16 Απριλίου η Ρωσσία σύνηψε μετά της Ρουμανίας σύμβασιν, ρυθμίζουσαν την διά του ρουμανικού εδάφους διέλευσιν των ρωσικών στρατευμάτων, και την 24 Απριλίου ο Τσάρος εκήρυξεν επισήμως τον πόλεμον κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας»²⁶.

Η Οθωμανική αυτοκρατορία τότε προσπάθησε να επικαλεστεί προηγούμενες συμφωνίες για να επιτύχει την μεσολάβηση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, αλλά η μόνη που ουσιαστικά προσέτρεξε σε βοήθεια ήταν η Αγγλία. Η κατάσταση όμως στο εσωτερικό της χώρας, με την αντιπολίτευση να καταγγέλλει τις θηριωδίες των Τούρκων και το μεγαλύτερο μέρος της κοινής γνώμης να είναι υπέρ της, οδήγησε την Αγγλική κυβέρνηση απλώς να αρκестεί να ζητήσει από τη Ρωσσία να μη θιγούν τα συμφέροντα της στην Ανατολή, κάτι που υποσχέθηκε η Αγία Πετρούπολη. Εξ' άλλου οι Άγγλοι, λαός εμπόρων και βιομηχάνων, δεν έβλεπαν άμεσο συμφέρον με την συμμετοχή τους στον πόλεμο και δεν ήταν καθόλου διατεθειμένοι να ενστερνιστούν την φιλοτουρκική πολιτική της κυβέρνησης.

Στο στρατιωτικό μέτωπο, τα πράγματα μετά τις πρώτες νίκες και την επιτυχή διέλευση του Δούναβη είχαν αρχίσει να γίνονται λιγότερο ευνοϊκά. Ο στρατός του Οσμάν πασά στο Πλέβεν, κατάφερε να αναχαιτίσει επί τέσσερις μήνες την προέλαση των Ρώσων νότια του Αίμου, ενώ τα ρωσικά στρατεύματα συναντούσαν μεγάλες δυσκολίες και στις περιοχές νότια του Καυκάσου. Το Πλέβεν όμως έπεσε τελικά στα χέρια των Ρώσων στις 10 Δεκεμβρίου 1877 και αμέσως η Σερβία κήρυξε νέο πόλεμο στην Τουρκία, με την Ελλάδα να παραμένει και πάλι ουδέτερη. Ενώ στο μέτωπο της Ασίας οι Ρώσοι έφταναν μέχρι την Τραπεζούντα, στο Βαλκανικό μέτωπο σύντομα πέρασαν στην Αδριανούπολη (20 Ιανουαρίου 1878), όπου και οι Τούρκοι συνθηκολόγησαν²⁷.

²⁶ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.471-472

²⁷ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.476-477

Οι κυριότεροι όροι που οι Ρώσοι επέβαλλαν στην Τουρκία διατυπώθηκαν πρώτα σε γενικές γραμμές στην Αδριανούπολη (31 Ιανουαρίου 1878), αργότερα δε λεπτομερώς στη συνθήκη ειρήνης του Αγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου 1878) ήταν οι εξής: 1) Πολεμική αποζημίωση 1410000 ρουβλίων. Σε περίπτωση αδυναμίας πληρωμής, η οποία ήταν μάλλον βέβαιη, προβλεπόταν παραχώρηση εκτεταμένων τουρκικών επαρχιών στην Ασία νότια του Καυκάσου, ενώ από τις τουρκικές επαρχίες στην Ευρώπη θα παραχωρούταν η Δοβρουτσά, την οποία η Ρωσία είχε συμφωνήσει να δώσει στην Ρουμανία και σε αντάλλαγμα να πάρει τμήμα της Βεσσαραβίας, ούτως ώστε τα ρωσικά σύνορα θα έφταναν μέχρι τις εκβολές του Δούναβη. 2) Πρόβλεψη για την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου 3) Ανακήρυξη μιας αυτόνομης αλλά φόρου υποτελούς στην Πύλη, ηγεμονίας της Βουλγαρίας, με εκτεταμένα σύνορα μεταξύ του Αίμου και του Δούναβη που θα περιελάμβανε επίσης την Ανατολική Ρωμυλία τη Δυτική Θράκη και τη Μακεδονία. Η συνθήκη προέβλεπε διετή κατάληψη από το Ρωσικό στρατό και ρωσική συμμετοχή στην οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, που θα καθιστούσε την λεγόμενη Μεγάλη Βουλγαρία δορυφόρο της Ρωσίας. 4) Τέλος, πρόβλεψη διάφορων μεταρρυθμίσεων για τους χριστιανούς της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και της Αρμενίας, καθώς και για τους κατοίκους της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και της Κρήτης²⁸.

Οι όροι αυτοί που επιβλήθηκαν από την νικήτρια Ρωσία στην ηττημένη Οθωμανική αυτοκρατορία θορύβησαν την Αγγλία και την Αυστροουγγαρία, καθώς η Μεγάλη Βουλγαρία θα έκλεινε την πρόσβαση της Βιέννης στο Αιγαίο και θα απειλούσε την ασφάλεια και την ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την οποία όπως προείπαμε επιθυμούσαν οι Άγγλοι. Η Αγγλία μάλιστα έστειλε τον στόλο της να περάσει τον Ελλήσποντο και να αγκυροβολήσει στα Πριγκιπόννησα για να εμποδίσει την εφαρμογή της συνθήκης. Η Ρωσία καταβεβλημένη από τον πόλεμο και από κάποια εσωτερικά της προβλήματα, δέχτηκε να πραγματοποιηθεί αναθεώρηση της συνθήκης από ένα συνέδριο στο οποίο θα συμμετείχαν όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις.

²⁸ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.478-480

Εκτός της Αγγλίας και της Αυστροουγγαρίας που ήθελαν να διασφαλίσουν μέσω αυτού τα συμφέροντά τους, σύμφωνες για την πραγματοποίηση του συνεδρίου ήταν και οι υπόλοιπες Δυνάμεις, με προεξάρχουσα τη Γερμανία. Υπό τη ηγεσία του Βίσμαρκ, η πρόσφατα ενοποιημένη Γερμανία: «(...) παν συμφέρον είχε να στρέψη τας φιλοδοξίας των Αψβούργων προς την Βαλκανικήν, ίνα απομακρύνη αυτούς από πάσης βλέψεως περί τυχόν ανακτήσεως της άλλοτε εν Γερμανία θέσεώς των (...) Εξ' άλλου δε (...) ο Γερμανός καγκελλάριος δεν ήτο κατ' αρχήν αντίθετος προς την ιδέαν διαμελισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνέπεια του οποίου η Ρωσία θα προσήρτα τας προς τον Εύξεινον τουρκικάς επαρχίας, η Αυστροουγγαρία την Βοσνίαν-Ερζεγοβίνην, η Αγγλία την Αίγυπτον και η Γαλλία την Συρίαν, υπολογίζων ότι ο νέος ανταγωνισμός, όστις θα εγεννάτο ούτω μεταξύ των τεσσάρων τούτων Δυνάμεων εν Ανατολή, θα απεμάκρυνε δια την Γερμανίαν πάντα τυχόν εν των μέλλοντι κίνδυνον συνασπισμού αυτών στρεφομένου κατά της Γερμανίας»²⁹.

Το συνέδριο που διευθέτησε τα ζητήματα που είχαν προκύψει με την συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, διεξήχθη στο Βερολίνο στις 13 Ιουνίου 1878 με πρόεδρο τον Βίσμαρκ και την συμμετοχή αντιπροσώπων από τις έξι Μεγάλες Δυνάμεις και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο συνέδριο υπέβαλλαν υπομνήματα και οι αντιπρόσωποι των βαλκανικών κρατών, τα οποία ελάχιστα λήφθηκαν υπόψη.

Μετά από ένα μήνα διεργασιών, το συνέδριο έκλεισε με ένα πλήθος διατάξεων και έναν εκ νέου διαμοιρασμό εδαφών, που αφορούσαν κυρίως τις Μεγάλες Δυνάμεις αλλά οπωσδήποτε επηρέαζαν σημαντικά και τις βαλκανικές χώρες. Συγκεκριμένα: για τη Ρωσία προέβλεπε την επιστροφή των 2/3 από τα εδάφη που κατείχε στην Ασία με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, ενώ από τα ευρωπαϊκά εδάφη θα προσαρτούσε τη νότια Βεσσαραβία, για τη Ρουμανία προβλεπόταν η παραχώρηση της Δοβρουτσάς αλλά και η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της. Όσο αφορά τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη, δόθηκε το δικαίωμα στην Αυστροουγγαρία να τις καταλάβει στρατιωτικά και να αναλάβει τη διοίκησή τους, καθώς και το δικαίωμα να διατηρεί στρατό στο σαντζάκι του Νόβι-Πάζαρ για να μπορεί να παρεμποδίζει το Μαυροβούνιο να ενωθεί με τη Σερβία στο μέλλον.

²⁹ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.481-482

Βάσει της ίδιας συνθήκης, τα σύνορα του Μαυροβουνίου περιορίστηκαν σημαντικά σε σχέση με αυτά του Αγίου Στεφάνου καθώς το λιμάνι της Σπίτσας δόθηκε στην Αυστροουγγαρία και το Δουλτσίνο παρέμεινε τουρκικό, ενώ και η Σερβία πέτυχε μια πολύ μικρή αύξηση των εδαφών της. Μία πολύ σημαντική διάταξη της Συνθήκης του Βερολίνου για τα δύο αυτά βαλκανικά κράτη ήταν, εκτός από την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας τους, η υποχρέωση τους να αναλάβουν τμήμα του Οθωμανικού δημοσίου χρέους καθώς και τελωνειακής και οικονομικής φύσεως υποχρεώσεις.

Η Βουλγαρία ήταν εκείνη που υπέστη τις μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις στο μέγεθος των συνόρων της, καθώς στην ουσία διχοτομήθηκε σε μία φόρου υποτελή ηγεμονία (με την υποχρέωση να αναλάβει τμήμα του Οθωμανικού δημοσίου χρέους και ηγεμόνα που θα ενέκρινε η Πύλη και θα είχε τη συναίνεση των Μεγάλων Δυνάμεων) και σε μία ημιαυτόνομη επαρχία, την Ανατολική Ρωμυλία (στην περιοχή της Θράκης νότια του Αίμου), με χριστιανό διοικητή διοριζόμενο για πέντε χρόνια από την Πύλη και με την έγκριση των Δυνάμεων. Η Μεγάλη Βρετανία ανέλαβε τη διοίκηση της Κύπρου και η Ελλάδα την αόριστη υπόσχεση για συμφωνία νέων συνόρων με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Η μόνη που δεν ζήτησε και δεν πήρε τίποτα ήταν η Γερμανία, η οποία όμως θα εξαργύρωνε αυτή την αφιλοκερδή της στάση με την αυξημένη επιρροή που θα ασκούσε στο μέλλον στον Σουλτάνο³⁰.

³⁰ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.484-491

3. Η ελληνο-οθωμανική προσέγγιση και ο αντισλαβισμός

Στο παρόν κεφάλαιο, στόχος είναι να παρουσιάσουμε με συνοπτικό τρόπο τη θέση της Ελλάδας μέσα στο πλαίσιο της βαλκανικής κρίσης του 1875. Θα επιχειρήσουμε να δείξουμε με ποιο τρόπο η υιοθέτηση της πολιτικής της ελληνο-οθωμανικής προσέγγισης και ο αντισλαβισμός σε ιδεολογικό επίπεδο, καθόρισαν τη στάση της Ελλάδας την περίοδο της βαλκανικής κρίσης.

Ενώ στα Βαλκάνια, όπως είδαμε, τα γεγονότα εκτυλίσσονταν με ταχύτατους ρυθμούς και με μια σχετική ένταση, στην Ελλάδα άργησε να επικρατήσει η αντίληψη ότι επρόκειτο τελικώς για κρίση, καθότι η εξέγερση στη Βοσνία και στην Ερζεγοβίνη θεωρήθηκε αρχικά, μια μακρινή και αδιάφορη "σλαβική" υπόθεση που αφορούσε τα εσωτερικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η οποία σύντομα θα καταστέλλοταν από τις Οθωμανικές αρχές. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου τηρούσε ουδέτερη στάση προσδοκώντας, ως ανταμοιβή για αυτή της την στάση, την υποστήριξη της Αγγλίας στις διεκδικήσεις της. Έτσι, όταν η Σερβία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1876, η Ελλάδα απέκρουσε τις συμμαχικές προτάσεις της.

Η στάση βέβαια αυτή της κυβέρνησης Κουμουνδούρου δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας στοχευμένης πολιτικής και μιας αποκρυσταλλωμένης θέσης για την κρίση. Την ίδια ώρα που η κυβέρνηση προσπαθούσε να συγκρατήσει τους Έλληνες που ζούσαν κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία από το να εξεγερθούν, (φοβούμενη την αποξένωση από τις Μεγάλες Δυνάμεις και την πιθανότητα να δεχτεί το ίδιο το ελληνικό κράτος επίθεση), αναλογιζόταν επίσης πως αν η Ρωσία αποφάσιζε να κηρύξει τον πόλεμο στην Τουρκία, η αδράνεια της Ελλάδας δεν θα ήταν η πρότερη στάση για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Ελληνισμού³¹.

Άλλωστε τα γεγονότα που προηγήθηκαν της κρίσης, είχαν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζε τα πράγματα η ελληνική πλευρά για τα τεκταινόμενα στα Βαλκάνια και την ίδια της τη θέση μέσα σε αυτά. Η δημιουργία Βουλγαρικής Εκκλησίας ανεξάρτητης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και εν συνεχεία η ίδρυση αυτόνομου κράτους, με όρια που έφταναν έως τις διεκδικούμενες και από την Ελλάδα περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας, έστρεψε σε διαφορετικό προσανατολισμό την ελληνική εξωτερική πολιτική. Μετά την αφύπνιση του βουλγαρικού εθνικισμού, οι Έλληνες άρχιζαν να αντιμετωπίζουν

³¹ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.461

το δίλημμα εάν θα έπρεπε να συμμαχήσουν με τους Τούρκους, για να παρεμποδίσουν το σλαβικό στοιχείο να κυριαρχήσει στις διαφιλονικούμενες περιοχές ή να συμπράξουν με τους Σλάβους στη δημιουργία ενός βαλκανικού μετώπου, που θα οδηγούσε στη κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας³².

Η βαλκανική κρίση του 1875-1878 επέτεινε τη σύγχυση που ήδη επικρατούσε στο ελληνικό κράτος για τις ενδεδειγμένες κατευθύνσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, με την ολοφάνερη πλέον ανάδυση του σλαβικού κινδύνου, συντελείται ο επαναπροσδιορισμός του περιεχομένου της Μεγάλης Ιδέας. Σύμφωνα με την πολιτική της ελληνο-οθωμανικής προσέγγισης, τα συμφέροντα της Ελλάδας θα προωθούνταν αποτελεσματικότερα με την ειρηνική συνύπαρξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία παρά με τη σύγκρουση. Τη νέα αυτή ερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας υιοθέτησαν κυρίως ισχυροί παράγοντες του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης, ενώ στο εσωτερικό της χώρας υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση Δεληγιώργη³³.

Αυτός ο νέος κύκλος ερμηνείας της Μεγάλης Ιδέας που συνδεόταν με την ελληνο-οθωμανική προσέγγιση, αποτυπώνεται και στον τύπο της εποχής. Η εφημερίδα Νεολόγος (Μάρτιος 1875), αναφέρει: «Εις τα στερνά του λαού εριζώθη μια νέα ΜΕΓΑΛΗ ιδέα ότι η Ελλάς δύναται και οφείλει να πράξη σήμερον δια της ειρήνης και των φώτων ότι οι πατέρες ημών κατόρθωσαν δια του σιδήρου, και ότι της ειρήνης οι αγώνες χάριν της εθνικής ενότητος δεν είναι ολιγώτερον ένδοξοι ή ολιγώτερον επίμοχθοι των δια του χάλυβος. Η δε γείτων χώρα αισθανθείσα ότι η μεγάλη ταύτη ιδέα είναι απόρροια των αισθημάτων όχι μιας μερίδος, αλλά παντών των πολιτών, ώρεξεν ημίν την δεξιάν. Ευχόμεθα δε μετ' ειλικρινείας και από κοινού μεθ' ημών εργάσθη υπέρ της αυτής μεγάλης ιδέας προς ειρηνική ανάπτυξιν, δια της ελευθερίας και ισονομίας, πάντων των υπό το σκήπτρον αυτής αδελφών ημών»³⁴.

³² Λουβη Λ., *Το εθνικό ζήτημα- 'Σλαβικός κίνδυνος' και ελληνική εξωτερική πολιτική στο Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμος 5^{ος}: Τα χρόνια της σταθερότητας (1871-1909)- Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ.37

³³ Λουβη Λ., ό.π., σελ.37

³⁴ Σκοπετέα Ε., *Το 'πρότυπο' Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα- Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Δημόσια βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα, 1988, σελ. 317

Παρατηρούμε στο κείμενο, ότι η Μεγάλη Ιδέα λαμβάνει μια νέα μορφή, αυτή του αγώνα για την επίτευξη ειρήνης με τους Τούρκους, που εξυπηρετούσε το σκοπό της εθνικής ενότητας. Τα κεκτημένα που οι πρόγονοι κέρδισαν μέσα από τις πολεμικές αναμετρήσεις, η νέα γενιά είχε κληθεί να τα διατηρήσει αλλά και να βαδίσει το δρόμο της προόδου στο μέλλον, μέσω της ειρήνης και της πολιτισμικής ανάπτυξης. Οι Τούρκοι αντιμετωπίζονται στο κείμενο με ένα πνεύμα συναίνεσης και συνεννόησης που θα αποφέρει την πολυπόθητη ειρηνική συνύπαρξη, την ελευθερία και την ισονομία.

Τον επόμενο χρόνο, στην ίδια εφημερίδα γράφεται: «Η νέα αυτή πολιτική (...) υποδεχθείσα μετ' επιμονής υπό του ευρωπαϊκού τύπου και των μεγάλων κυβερνήσεων εννοήθη επί τέλους υπό των Ελλήνων και εγέννετο δεκτή μετά στοργής. Πρώτον ησπάσθησαν αυτήν οι έξω Έλληνες, ιδίως οι εν Βυζαντίω, είτα δε το έθνος ολόκληρον, όπερ την επέβαλεν εις την κυβέρνησιν»³⁵. Η ελληνο-οθωμανική προσέγγιση, παρουσιάζεται στο κείμενο να γίνεται αποδεκτή με ικανοποίηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις και την κοινή γνώμη των χωρών τους, αλλά γίνεται επίσης δεκτή με ενθουσιασμό από τους Έλληνες των οθωμανοκρατούμενων εδαφών και στη συνέχεια από το σύνολο του έθνους.

Η φάση όμως της δημοτικότητάς της δεν διήρκεσε για πολύ, καθώς από τη στιγμή που άρχισαν να εκδηλώνονται τα κινήματα ανεξαρτησίας στα Βαλκάνια, διαμορφώνονται και νέα δεδομένα για τους χριστιανικούς λαούς που ζούσαν υπό την οθωμανική κυριαρχία. Για τους Έλληνες οι εχθροί, κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, γίνονται πλέον οι Σλάβοι και ο εθνικιστικός λόγος διαμορφώνεται στη βάση αυτής της απειλής. Αυτό συμβαίνει διότι οι ομόδοξοι Σλάβοι ζητούσαν και εκείνοι την εθνική τους ανεξαρτησία, διεκδικώντας στην ουσία τα ίδια εδάφη και κοινούς πληθυσμούς με τους Έλληνες. Η οικουμενική ορθοδοξία την οποία εξέφραζε το Πατριαρχείο και εξασφάλιζε παλαιότερα την ομοιογένεια απέναντι στην οθωμανική εξουσία, είχε αρχίσει να διαιρείται σε εθνικά σύνολα, τα οποία προσπαθούσαν να ισχυροποιήσουν τα ιδιαίτερα πολιτιστικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά τους³⁶.

³⁵ Σκοπετέα Ε., ό.π., σελ.317

³⁶ Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Ιδεολογικές διαδρομές-Πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871-1909 στο Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμος 5^{ος}: Τα χρόνια της σταθερότητας (1871-1909)- Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ.175

Στην ουσία τα κινήματα ανεξαρτησίας των άλλων βαλκανικών λαών, στρέφονταν και εναντίον των Τούρκων και εναντίον των Ελλήνων. Εξέφραζαν τόσο τη βούληση για αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού όσο και την επιθυμία να απαλλαγούν από την ελληνική γλωσσική, πολιτισμική και οικονομική κηδεμονία του Πατριαρχείου. Τότε είναι που οι Έλληνες, είδαν για πρώτη φορά ότι στα εθνικά τους σχέδια είχαν ανταγωνιστές, ότι οι Τούρκοι υποδαύλιζαν τον ανταγωνισμό των χριστιανικών βαλκανικών λαών με το Πατριαρχείο και ότι οι Ρώσοι θέλοντας να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα υποστήριζαν τα κινήματα των σλαβικών λαών³⁷.

Η αρνητική εικόνα των Σλάβων ενισχύθηκε περαιτέρω μέσα στις επόμενες δεκαετίες, καθώς έγινε επαναφορά στη συλλογική μνήμη των θεωριών του Φαλμεράνερ περί σλαβικής καταγωγής των Νεοελλήνων και στην ουσία ο σλαβικός τέθηκε επικεφαλής των κινδύνων που απειλούσαν το έθνος και την ταυτότητά του. Όπως παρατηρεί η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου: «Ο αντισλαβισμός πήρε τη μορφή συγκεκριμένου στερεότυπου: Οι Σλάβοι ήσαν οι προαιώνιοι εχθροί με τους οποίους αντιπάλευαν πάντα οι Έλληνες για τη διανομή της βαλκανικής γης. Αντίθετα, οι Τούρκοι περαστικοί από την Ευρώπη, ήσαν αντιμετωπίσιμοι. Άλλωστε οι Έλληνες μπορούσαν να πάρουν τη θέση τους στην κεφαλή της αυτοκρατορίας»³⁸.

Ένα ακόμα στοιχείο που ενίσχυε αυτή την αντίληψη για τους Σλάβους και παράλληλα τη βεβαιότητα για τα ιστορικά κατοχυρωμένα κυριαρχικά δικαιώματα των Ελλήνων στα Βαλκανικά εδάφη, ήταν η ενσωμάτωση στην εθνική ιστορία της βυζαντινής ιστορίας, έργο που πραγματοποιήθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Αυτή η «κατοχύρωση» της ιστορικής και εθνικής ενότητας ήρθε ακριβώς την στιγμή που η θεωρία του πανσλαβισμού (που θα εξεταστεί εκτενώς στο παρακάτω κεφάλαιο) άρχισε να διαδίδεται με ταχύτατους ρυθμούς στα Βαλκάνια και να κερδίζει όλο και περισσότερους υποστηρικτές³⁹.

³⁷ Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., ό.π., σελ.175-176

³⁸ Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., ό.π., σελ.176-177

³⁹ Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., ό.π., σελ.177

Το Συνέδριο του Βερολίνου, με τα αρνητικά για τους Έλληνες αποτελέσματα, συνετέλεσε στο βαθύ ριζώμα της ιδεολογίας του αντισλαβισμού. Η ιδεολογία αυτή υπήρξε το κατ' εξοχήν πεδίο στο οποίο συνέπεσαν οι στόχοι των Ελλήνων και τα συμφέροντα των Άγγλων. Η απειλή του πανσλαβισμού θα γινόταν το μεγαλύτερο φόβητρο, ο ακρογωνιαίος λίθος της εθνικιστικής ιδεολογίας, με τις ευλογίες της Βρετανίας. Έτσι λησμονήθηκε σύντομα το γεγονός ότι στο Συνέδριο αυτό, τα ελληνικά αιτήματα είχαν ουσιαστικά εγκαταλειφθεί από τους Βρετανούς.

Η εφημερίδα της εποχής Ώρα, προσκείμενη στον Τρικούπη, γράφει την εποχή του Συνεδρίου του Βερολίνου (2 Ιουλίου 1878): «Η εναντιότης προήλθε παρά του λόρδου Βήκονσφελδ, εντόνως δηλώσαντος εις απάντησιν απάντων των υπέρ των ελληνικών απαιτήσεων επιχειρημάτων, ότι δεν ηδύνατο να συναινέση εις την διανομήν της Τουρκίας. Οι Έλληνες φρονούσιν ότι είναι ασυμβίβαστος η διαγωγή αυτή προς τας επανειλημμένας (...) δοθείσας υποσχέσεις και βεβαιώσεις και πεποιθότως προλέγουσιν ότι η βρετανική επιρροή εν των ελληνικό κόσμω επαυσάτο από τούδε εσαεί»⁴⁰. Η αγγλική επιρροή δέχτηκε ένα μικρό πλήγμα στην ελληνική κοινή γνώμη την περίοδο εκείνη, αλλά όχι για πάντα όπως τονίζει εμφατικά η εφημερίδα, πολύ σύντομα θα επέλθει η μεταστροφή στη στάση της απέναντι στους Άγγλους.

Στο κείμενο του Νεοκλή Καζάζη (Πρύτανη Πανεπιστημίου Αθηνών) που ακολουθεί και είναι γραμμένο το 1902, παρατηρούμε αυτή τη μεταστροφή της στάσης έναντι των Άγγλων σε σχέση με την εποχή του Συνεδρίου του Βερολίνου: «Εάν ηξετελείτο η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, σήμερα εν Αθήναις θα εκυριάρχουν Σλάβοι. Προ τοιαύτης καταστάσεως πραγμάτων ευρέθη, ως είναι γνωστόν, ο από μηχανής Θεός της Ελλάδος: η Αγγλία». Η Αγγλία είχε σώσει την Ελλάδα από τους Σλάβους και είχε προβεί σε ενέργειες δια των οποίων «προκαλείτο η προσοχή της Ευρώπης δια τον κίνδυνον, ον διέτρεχε ο Ελληνισμός να καταποντισθή εν τη μεγάλη σλαυική λίμνη»⁴¹. Ο ρόλος της στα ελληνικά πράγματα αναβαθμίζεται εκ νέου και παίρνει τη θέση του 'από μηχανής θεού' και της σωτήριας δύναμης του Ελληνισμού από τον κίνδυνο που διέτρεχε 'να καταποντισθή εν τη μεγάλη σλαυική λίμνη'.

⁴⁰ Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., ό.π., σελ.176

⁴¹ Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., ό.π., σελ.176

Η ελληνο-οθωμανική προσέγγιση, που όπως αναφέρθηκε ήταν μια πολιτική που στηριζόταν στην επανερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας, θεωρήθηκε από τους συγχρόνους της ως η κυριότερη αιτία της αρνητικής έκβασης που είχε η βαλκανική κρίση για τα ελληνικά συμφέροντα. Είναι χαρακτηριστικός ο λόγος που εκφώνησε ο πολιτικός δημοσιογράφος και διπλωμάτης Αναστάσιος Βυζάντιος, στην κηδεΐα του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη. Σ' αυτόν ο Δεληγιώργης παρουσιάζεται ως ο κύριος υπαίτιος της "συμφοράς" του 1878, καθώς η ιδέα της συμφιλίωσης και της ειρηνικής συνύπαρξης με τους Τούρκους, αδρανοποίησε τους Έλληνες, που εν τέλει ζημιώθηκαν από τη μη έγκαιρη συμμετοχή τους στον πόλεμο: «Αυτός δεν ηνέχθη μόνον, αλλ' ενομιμοποίησαν, ούτως ειπείν, την απραξίαν της Ελλάδος. Δημιουργήσας, ως έξοχον τι επινόημα πολιτικής σοφίας, την κατάρτατον ελληνοτουρκικήν συμμαχίαν, έδωκε πρόσχημα τι φιλοπατρίας εις την τοπικήν φιλαρέσκειαν του εν Ελλάδι φατριασμού και εις τα ποταπά συμφέροντα βυζαντινών εμπορευόμενων την δουλείαν. Η ιδέα ότι πρέπει να συζήσωμεν μετά των Τούρκων, ότι τας κατ' αυτόν αγών είναι πόλεμος εμφύλιος, ότι άλλοι είναι οι εχθροί, καθ' ών πρέπει να στρέψωμεν τα όπλα, κατέστη είδος τι ευαγγελίου, όπερ διέφθειρεν επί τέλους και ελευθέρους και δούλους και παρέστησεν οίον παρέστησε τον ελληνισμόν επί της κυριωτάτης φάσεως του ανατολικού ζητήματος. Το σπέρμα των συμφορών του 1878 πρέπει να αναζητηθή κατά τας ανταλλάγας των παρασήμων του 1873»⁴².

Η αρνητική τροπή της βαλκανικής κρίσης για το σύνολο του Ελληνισμού και η διαφαινόμενη τότε απώλεια των εδαφών που οραματίζονταν οι Έλληνες να ενσωματώσουν στο ελληνικό κράτος, έφερε μεγάλη απογοήτευση στην ελληνική κοινή γνώμη, η οποία αποτυπώνεται και στο παρακάτω απόσπασμα του Βυζάντιου: «Ιδέτε που κατηντήσαμεν από του 1821 μέχρι σήμερα! Πάσα δεκαετία παρελθούσα περιέκοψε και τα ελπίδας και το γόητρον μας. Που ήσαν τα όρια της ιδανικής Ελλάδος προ πενήκοντα ετών; Ο Ρήγας έβλεπε μέχρι τον Ίστρον και μέχρι της Ερυθράς. Προ δέκα ακόμη ετών ηλπίζομεν ότι μας έμενεν ο Αΐμος. Σήμερα δυσπιστούμεν και περί του Ολύμπου και περί των Ακροκεραυνίων. Και έπειτα λέγομεν ότι έχομεν καιρόν; Αλλ' αυτός είναι ο μέγας ημών προδότης! (...) Είθε να μην έλθη ποτέ ημέρα, καθ' ην να κλαύσωμεν πικρώς αναπολούντες και το 1878! Διότι

⁴² Σκοπετέα Ε., ό.π., σελ.317

είναι προφανής η κατιούσα αυτή κλίμαξ, αντιθέτως προς την πάροδο των ετών. Τα όρια της ιδανικής Ελλάδος πλησιάζουσι βαθμηδόν προς τα όρια της πραγματικής. Απωλέσαμεν μικρόν κατά μικρόν Σέρβους, Ρωμούνους και Βουλγάρους· και ήδη φευ! Κινδυνεύομεν να απολέσωμεν και τους Αλβανούς, τουτέστι τους θυρωρούς του οίκου μας! Αυτά εκερδήσαμεν αναβάλλοντες! Αυτός είναι ο καιρός, τον οποίον έχομεν!»⁴³. Σε γενικές γραμμές και κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε πως η Μεγάλη Ιδέα επανερμηνευόταν κατά το δοκούν, ανάλογα με τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις και τη θέση στην οποία έβρισκαν την Ελλάδα εκείνες.

⁴³ Σκοπετέα Ε., ό.π., σελ.335

4. Η θεωρία του Πανσλαβισμού

Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε λόγος για την ιδεολογία του αντισλαβισμού, που ασπάστηκε σε γενικές γραμμές η ελληνική κοινή γνώμη και επικράτησε τελικά σαν κυρίαρχη ιδεολογία κατά τη διάρκεια της βαλκανικής κρίσης. Ο αντισλαβισμός όμως ήρθε κυρίως σαν απάντηση στην πολιτική που προωθούσε εκείνη την εποχή η Ρωσία και ήταν εμπνευσμένη από τη θεωρία του Πανσλαβισμού, που ακριβώς εκείνη την εποχή κέρδιζε έδαφος μεταξύ των σλαβικών λαών στα Βαλκάνια.

Ο Πανσλαβισμός έχει τις ρίζες του σαν ιδεολογία στη Ρωσία του 17^{ου} αιώνα και συναντάται στη βιβλιογραφία και ως σλαβική κίνηση ή σλαβική ιδεολογία. Η ιδεολογία αυτή διαπνέεται από έναν μυστικιστικό χαρακτήρα και δεν είναι λίγες οι διαφορετικές μορφές και νοηματοδοτήσεις που έλαβε κατά το παρελθόν. Πατέρας του Πανσλαβισμού θεωρείται ο Γεώργιος Κρίζανιτς (1618-1683), ο οποίος οραματίστηκε τη Ρωσία ως ηγέτιδα όχι όλου του ορθόδοξου κόσμου, όπως συχνά παρουσιαζόταν και ειδικά μετά την Άλωση της Πόλης, αλλά ως ηγέτιδα δύναμη ολόκληρου του σλαβικού κόσμου⁴⁴.

Μία από τις θεωρίες που παρουσίαζε τη Ρωσία ως διάδοχο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν εκείνη που οραματιζόταν τη Μόσχα ως Τρίτη Ρώμη, μια θεωρία που αποδίδεται στον θεολόγο Γρηγόριο Παπαμιχαήλ. Σύμφωνα μ' αυτή, η πτώση της Κωνσταντινούπολης (δεύτερη Ρώμη) εξελήφθη ως θεία τιμωρία για την απομάκρυνση της από την πίστη. Η οριστική απώλεια της Πόλης ωστόσο, δεν συνεπαγόταν και το τέλος της ορθόδοξης βασιλείας επί της γης: «Ο Θεός ηδύνατο να παραχωρήσει εις τους απίστους να υποτάξωσι τους Έλληνας, αλλ' ουδέποτε θα επιτρέψει τον από προσώπου της γης αφανισμόν της αληθούς πίστεως και τον κατ' αυτής θρίαμβον των Λατίνων και των Ισμαηλιτών...Υπό το κράτος του προσδοθέντος εις την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως αποκαλυπτικού χαρακτήρος ήρξαντο διαγραφόμεναι αι πρώται γραμμαί της περί της Μόσχας θεωρίας ως Τρίτης Ρώμης»⁴⁵.

⁴⁴ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.372-373

⁴⁵ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.374

Το σχήμα μάλιστα που παρουσίαζε τη Μόσχα ως Τρίτη Ρώμη, είχε εσχατολογικό χαρακτήρα, καθώς η Τρίτη Ρώμη δεν ήταν μόνο η φυσική συνέχεια της Δεύτερης (Βυζαντινή Αυτοκρατορία) αλλά θα ήταν και η τελευταία βασιλεία επί της γης: «(...) περί της τριπλής Ρώμης σχήμα είχε χαρακτήρα εσχατολογικόν (...) Κατά το σχήμα τούτο της εικόνα της Τρίτης Ρώμης-Μόσχας η αποκαλυπτική προοπτική διαγράφει εις το βάθος του εγγίζοντος τέλους: εάν η Μόσχα είναι η Τρίτη Ρώμη, άρα είναι και η τελευταία γήινη βασιλεία (...) Η Τρίτη Ρώμη δε αυτή δεν διαδέχεται απλώς την Δευτέραν Ρώμην ως "συνέχισης" αυτής, αλλ' αυτόχρημα ως "αντικατάστασις"»⁴⁶.

Αρκετά διαδεδομένοι, κυρίως ανάμεσα στους Έλληνες, ήταν και οι χρησιμοί περί του ξανθού γένους που θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία να ελευθερώσει τα "ιερά εδάφη" από τους απίστους και να ανασυστήσει την Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι χρησιμοί αυτοί εξ' αιτίας μιας παρανόησης στη μετάφραση, κατέληξαν να ταυτίζουν τους Ρώσους με το γένος που θα ελευθέρωνε την Κωνσταντινούπολη. Όπως μας πληροφορεί ο Λάσκαρης: «(...) η φράσις ξανθόν γένος ορθώς μεταφράζεται εις rusij rod, ακολούθως εκ συγχύσεως η λάθους των αντιγραφέων το rusij μεταγράφεται εις ruskij και ούτω. Διά της προσθήκης ενός μόνου γράμματος, δεν είναι πλέον rusij rod (ξανθόν γένος), όπερ είναι προωρισμένον να καταλάβη την "Επτάλοφον", αλλά το ruskij rod (ρωσσικόν γένος)»⁴⁷.

Την θεωρία λοιπόν της "Μόσχας ως Τρίτη Ρώμη" θέλησε να καταρρίψει ο Γεώργιος Κρίζανιτς, στοχεύοντας κυρίως στην αποδόμηση μεγάλων ρωσικών παραδόσεων και συμβόλων, όπως εκείνη περί καταγωγής της ρωσικής δυναστείας από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αύγουστο. Λόγω του γεγονότος ότι ήταν Καθολικός στο θρήσκευμα και πίστευε στα πρωτεία του Πάπα, είχε την αντίληψη ότι δεν ήταν δυνατόν να διαδεχτεί το μεγαλείο του Βυζαντινού αυτοκράτορα ένας Ρώσος ηγεμόνας. Κατά την άποψή του, η Ρωσία είχε πράγματι μια θεϊκή αποστολή: να ηγηθεί ολόκληρου του σλαβικού κόσμου, ανεξαρτήτως της θρησκείας στην οποία πίστευε. Άλλωστε, η επιχειρούμενη εκείνη την εποχή στη Μόσχα στροφή προς τη Δύση και τον εξευρωπαϊσμό της χώρας ήταν για εκείνον ασύμβατη με την βυζαντινή παράδοση, της οποίας φιλοδοξούσε να γίνει η συνέχεια⁴⁸.

⁴⁶ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.375

⁴⁷ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.378

⁴⁸ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.385-390

Πολύ αργότερα, μετά τους ναπολεόντειους πολέμους, επιχειρείται μια αναβίωση των αντιλήψεων περί της μεσσιανικής αποστολής της Ρωσίας, που εκδηλώθηκε από τους λεγόμενους Σλαβόφιλους. Γενικότερα, στην πνευματική ζωή της Ρωσίας, κατά την τριακονταετία 1830-1860, επικρατούν δύο μεγάλα ρεύματα: οι οπαδοί της Δύσης (Zapadniki), οι οποίοι ήταν πεπεισμένοι πως η Ρωσία θα επιτύγχανε τους στόχους της με τη στροφή στη Δύση και στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και των Σλαβόφιλων (Slavjanofili), οι οποίοι ήταν εναντίον αυτής της πολιτικής καθώς αποστρέφονταν τον ορθολογισμό της Δύσης και τη ροπή της προς τις υλικές επιδιώξεις⁴⁹.

Η επανανοηματοδότηση του Πανσλαβισμού θα γίνει μετά την Πολωνική επανάσταση του 1863. Η αιματηρή καταστολή της από τη ρωσική διοίκηση δημιούργησε ένα βαθύ ρήγμα στις σχέσεις των δύο σημαντικότερων και πολυπληθέστερων σλαβικών εθνοτήτων και έτσι η ιδεολογία του Πανσλαβισμού επικεντρώθηκε πλέον στους ορθόδοξους Σλάβους των οθωμανοκρατούμενων εδαφών. Η μεσσιανική αποστολή της Ρωσίας δεν είχε πλέον τη ευρύτητα που της έδιναν οι παλιότεροι Σλαβόφιλοι. Οι νέοι Πανσλαβιστές, μοιράζονταν με τους προδρόμους της ιδεολογίας την αντιπάθεια για τη Δύση, τα συνταγματικά σχήματα και τον γραφειοκρατικό δεσποτισμό της, καθώς πίστευαν ότι έρχονταν σε αντίθεση με τις ρωσικές εθνικές παραδόσεις⁵⁰.

Σημαντική προσωπικότητα του Πανσλαβισμού υπήρξε ο Νικόλαος Θ. Δανιλέφσκι, ο οποίος το 1871 έγραψε το βιβλίο: «Η Ρωσία και η Ευρώπη», που αποκλήθηκε ως «Η Βίβλος του Πανσλαβισμού». Στο βιβλίο του, τονίζει τον ιστορικό ρόλο που καλούνταν να παίξουν οι Σλάβοι για την ανθρωπότητα. Οραματίστηκε τη Ρωσία επικεφαλής μιας ομοσπονδιακής ένωσης με αρκετά εκτεταμένα όρια και με τη συμμετοχή και των μη σλαβικών λαών που περιλαμβάνονταν (λόγω της γεωγραφικής τους θέσης) μέσα στα όρια αυτά. Άλλωστε, θεωρεί πως αυτοί οι λαοί ήταν διαποτισμένοι από τον Μεσαίωνα με σλαβικό αίμα, υπενθυμίζοντας στους Έλληνες την πολύκροτη θεωρία του Φαλμεράνερ. Γράφει χαρακτηριστικά: «Οι Σλάβοι, όπως προ αυτών άλλοι λαοί αρχαιότερου πολιτισμού, θα κληθούν εν τω προσεχεί μέλλοντι να παίξουν τον ιστορικών των ρόλων. Προς τούτο όμως θα πρέπει οι συγγενικοί ούτοι λαοί να ενωθούν εις μίαν ομοσπονδίαν, εκτεινόμενην από της Αδριατικής μέχρι του Ειρηνικού και από του Αρκτικού Ωκεανού μέχρι του Αιγαίου. Εις την ομοσπονδίαν

⁴⁹ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.392-393

⁵⁰ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.396

αυτήν μοιραίως θα περιληφθούν, λόγω της γεωγραφικής των θέσεως, και οι μη σλαβικοί λαοί των Ούγγρων, των Ρουμάνων και των Ελλήνων, εκ των οποίων οι δύο τελευταίοι, εκτός του ότι είναι ορθόδοξοι, είναι και εν μέρει διαποτισμένοι, από των μέσων ήδη αιώνων, με σλαβικό αίμα. Η τοιαύτη ομοσπονδιακή ένωση του σλαβικού κόσμου- λύσις σύμφωνος και προς την αρχή των εθνοτήτων, η οποία τόσον εκθειάζεται εν τη Δύσει- θα είναι βιώσιμος μόνον αν επί κεφαλής αυτής ευρεθί η Ρωσσία»⁵¹.

Εφ' όσον ο Πανσλαβισμός είχε την Ορθοδοξία σαν θεμέλιο, ήταν προφανές ότι απευθυνόταν κυρίως προς τους Σλάβους που ζούσαν υπό Οθωμανική κυριαρχία. Στους Σλάβους της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, απευθυνόταν μόνο κατά δεύτερο λόγο, καθ' ότι ήταν οι περισσότεροι Καθολικοί και επιπροσθέτως διαπνέονταν από ένα "φιλελεύθερο πνεύμα", που ερχόταν σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αντιλήψεις που επικρατούσαν στη Ρωσία⁵².

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870, η ιδέα του Πανσλαβισμού άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα ελκυστική σε μεγάλα τμήματα της ρωσικής κοινωνίας. Η πρόσφατη ήττα σε μια σημαντική ευρωπαϊκή σύγκρουση (Κριμαϊκός πόλεμος) και οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν στην συνέχεια με στόχο την ανάκαμψή της δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Ο Πανσλαβισμός προσέφερε μια διέξοδο σ' αυτή την περίοδο εθνικής αδυναμίας. Η ιδέα της ανασύστασης του ρωσικού και σλαβικού μεγαλείου έγιναν ελκυστικές σε ανθρώπους με εξαιρετική επιρροή. Ανάμεσά τους η Αυτοκράτειρα Μαρία Αλεξάντροβνα και ο κληρονόμος του θρόνου Αλέξανδρος ο Γ', καθώς και ο Ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Ιγνάτιεφ. Όπως παρατηρεί η Μπάρμπαρα Γέλαβιτς: «Ουσιαστικά, ο πανσλαβισμός ήταν μια μόδα και η επιρροή του στην εξωτερική πολιτική δεν θα διαρκούσε. Ωστόσο, η παρατεταμένη κρίση στα Βαλκάνια επέτρεψε στους θιασώτες του να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο επιρροής στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής»⁵³.

⁵¹ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.398

⁵² Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.400

⁵³ Jelavich B., ό.π., σελ.557

Τέλος, σημαντικός εκφραστής του Πανσλαβισμού στο πεδίο άσκησης εξωτερικής πολιτικής, ήταν ο υπουργός Εξωτερικών πρίγκιπας Γκορτσακόφ. Ο Γκορτσακόφ προσπαθούσε να επωφεληθεί από την αρχή των εθνοτήτων που κέρδιζε συνεχώς έδαφος εκείνη την περίοδο στη Δύση, καθώς διέβλεπε σ' αυτή την αρχή πολλά οφέλη για τη Ρωσία. Πίστευε πως αν η Ρωσία κατάφερνε, στο όνομα της συγγενικής προέλευσης, να ενώσει τους πολυάριθμους σλαβικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής χερσονήσου και της Αυστροουγγαρίας, θα γινόταν η πρώτη δύναμη στην Ευρώπη. Από τότε η ρωσική πολιτική παίρνει μια νέα μορφή, καθώς ο Τσάρος παύει να επικαλείται πλέον τη ορθόδοξη θρησκεία για να αυξήσει την επιρροή του. Αν και συναντούσε αντιρρήσεις από τους συμβούλους του, που δεν έβλεπαν το άμεσο συμφέρον που θα είχε η Ρωσία αντικαθιστώντας το ξεπεσμένο Οθωμανικό κράτος με καινούργια και εύρωστα χριστιανικά κράτη, είχε στο πλευρό του την συντριπτική πλειοψηφία της κοινής γνώμης, που αγκάλιαζε φλογερά την ιδέα του πανσλαβισμού, το καινούργιο σύμβολο της πίστης, στο όνομα του οποίου έπρεπε να απελευθερώσουν τους Βαλκάνιους αδελφούς⁵⁴.

⁵⁴ Driault E., ό.π., σελ.446

5. Το βουλγαρικό εθνικό κίνημα

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στα Βαλκάνια, οι υπερεθνικές αυτοκρατορίες είχαν υπό τον έλεγχό τους μεγάλες εκτάσεις και πληθυσμούς. Από τις εθνικές ομάδες που ζούσαν υπό ξένη κυριαρχία, λίγες κατόρθωσαν να δημιουργήσουν δικά τους εθνικά κράτη. Ακόμα και αυτές που τα κατάφεραν εν τέλει, ταλαντεύτηκαν ανάμεσα σε διάφορες πολιτικές επιλογές και το τελικό αποτέλεσμα δεν καθορίστηκε μόνο από τις πράξεις τους. Οι παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν εξίσου, αν όχι περισσότερο σημαντικές, όπως επίσης σημαντική ήταν και η επίδραση των παγκόσμιας κλίμακας ιστορικών διαδικασιών⁵⁵.

Οι Βαλκάνιοι ηγέτες και διανοούμενοι του 19^{ου} αιώνα επηρεάστηκαν από δύο θεωρίες της Δυτικής Ευρώπης: το φιλελευθερισμό, του οποίου οι ρίζες βρίσκονται στις ιδέες του Διαφωτισμού του 18^{ου} αιώνα και τον εθνικισμό, του οποίου οι ρίζες πρέπει να αναζητηθούν στον ρομαντισμό και ιστορικισμό του 19^{ου} αιώνα. Έτσι η χειραφέτηση των Βαλκανίων πήρε τη μορφή της σύγκρουσης ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και την παράδοση, ανάμεσα στον ευρωπαϊκό και στον οθωμανικό τοπικό πολιτισμό⁵⁶.

Οι εθνικισμοί που αναδύθηκαν στα Βαλκάνια δεν πήραν την ίδια μορφή παντού. Παρατηρείται αντίθετα μια διαφοροποίηση στο βαθμό χειραφέτησης και του εξευρωπαϊσμού ανάμεσα στα διάφορα εθνικά κράτη. Η Βουλγαρία, στην οποία θα επικεντρωθούμε ιδιαίτερα, θα είναι η τελευταία που απελευθερώνεται από τους Οθωμανούς, γιατί δεν έχει άμεσους δεσμούς με τη Δύση, βρίσκεται κοντά στην Κωνσταντινούπολη και πολλοί Τούρκοι είναι εγκατεστημένοι εκεί⁵⁷.

Η περίπτωση της ανάπτυξης του βουλγαρικού εθνικού κινήματος και οι πολλαπλοί παράγοντες και διεργασίες που το οδήγησαν σε επιτυχία, δηλαδή στη συγκρότηση ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους, είναι εκείνο που σκοπεύει να αναδείξει το παρόν κεφάλαιο. Η αφύπνιση της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας, το θρησκευτικό κίνημα αυτονόμησης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η επιρροή που άσκησε ο Πανσλαβισμός στο βουλγαρικό εθνικό κίνημα, είναι επιμέρους όψεις

⁵⁵ *Εθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, ό.π., σελ.27

⁵⁶ Κοππά Μ., *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19^{ος} αιώνας): τρεις και μία περιπέτειες*, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 2002, σελ.99

⁵⁷ Κοππά Μ., ό.π., σελ.101

αυτής της διαδικασίας. Επίσης, είναι σημαντικό να δούμε τον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν το βουλγαρικό εθνικό κίνημα οι γειτονικοί λαοί και οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Μια σύντομη ιστορική αναδρομή κρίνεται ως απαραίτητη, για να συλλέξουμε χρήσιμα στοιχεία σχετικά με την καταγωγή και την πορεία του βουλγαρικού λαού στο χρόνο. Το όνομα Βουλγαρία αναφέρεται αρχικά τον Μεσαίωνα, από δυτικούς χρονογράφους με το όνομα Bourgie ή Bourgarie. Οι Σλάβοι, που κατοικούσαν στην περιοχή πριν την εισβολή των Βουλγάρων, ονόμαζαν την χώρα Μπλγκάρσκα Στράνα (Χώρα των Βουλγάρων)⁵⁸.

Το 679 πραγματοποιείται μια μαζική εισβολή μογγολικών φύλων στη Βαλκανική χερσόνησο. Ένα από αυτά τα μογγολικά φύλα, υπό τον Ασπαρούχ, θα επικρατήσει στην περιοχή και στη συνέχεια θα δημιουργήσει το πρώτο βουλγαρικό κράτος. Όπως παρατηρεί ο Ραφαηλίδης, την στιγμή κατά την οποία εγκαταστάθηκαν στην περιοχή: «Θα ήταν αδύνατο να ενσωματωθούν στο Βυζάντιο οι Βούλγαροι γιατί η κοινωνική τους συγκρότηση ήταν εντελώς διαφορετική από αυτή των ινδοευρωπαϊκών λαών της ευρωπαϊκής μεριάς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Όντας εκ καταγωγής Μογγόλοι, που βέβαια δεν είναι Ινδοευρωπαίοι, διατηρούσαν τα ασιατικά ήθη»⁵⁹.

Οι Βούλγαροι όχι μόνο έφτιαξαν δικό τους κράτος, αλλά ανέπτυξαν και ένα διοικητικό σύστημα αρκετά αποτελεσματικό. Υπέταξαν ή αφομοίωσαν τους Σλάβους που είχαν έρθει εκεί ή σε γειτονικές περιοχές πολύ νωρίτερα απ' αυτούς και υιοθέτησαν τη σλαβική, που ήταν ιδιαίτερα καλλιεργημένη σε σχέση με τη μογγολική, τη γλώσσα των προγόνων τους. Τέλος, με πρωτοβουλία του βασιλιά Βόρις Α΄ οι Βούλγαροι ασπάζονται τον χριστιανισμό. Ο Ραφαηλίδης σχολιάζει τη κίνησή του αυτή ως εξής: «Ο βασιλιάς Βόρις Α΄ (852-889) δεν άργησε να καταλάβει, όπως και ο Μέγας Κωνσταντίνος στο Βυζάντιο, πως ο χριστιανικός μονοθεϊσμός προσφέρει τεράστια πλεονεκτήματα σε μια συγκεντρωτική εξουσία»⁶⁰.

⁵⁸ Ραφαηλίδης Β., *Οι λαοί των Βαλκανίων*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1994, σελ.29-30

⁵⁹ Ραφαηλίδης Β., *ό.π.*, σελ.34-35

⁶⁰ Ραφαηλίδης Β., *ό.π.*, σελ.45

Μετά την κατάκτηση της τότε βουλγαρικής πρωτεύουσας του Τυρνόβου (1393) και του τελευταίου βουλγαρικού κράτους του Βιδινίου (1396) από τους Οθωμανούς Τούρκους, οι Βούλγαροι υπέστησαν την οθωμανική κυριαρχία χωρίς να οργανώσουν αξιόλογες εξεγέρσεις εναντίον τους, σε αντίθεση με ότι έκαναν οι Σέρβοι και οι Έλληνες. Ακόμα, μεγάλο πλήγμα για τη διατήρηση της ιδιαίτερης τους ταυτότητας ήταν και η κατάργηση του βουλγαρικού Πατριαρχείου του Τυρνόβου, καθώς από τότε και μετά σχεδόν όλοι οι χριστιανικοί πληθυσμοί υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο⁶¹.

Σαν αφετηρία της πνευματικής και εθνικής αφύπνισης των Βουλγάρων θεωρείται η «Σλαβοβουλγαρική Ιστορία περί των Βουλγαρικών λαών, βασιλέων και αγίων» από τον μοναχό του Αγίου Όρους, Παΐσιο Χιλιανδαρινό το 1762. Ο μοναχός Παΐσιος αναφέρει: «Ακούστε με προσεκτικά, βουλγαρικό λαέ, όλοι εσείς που διαβάσετε κι ακούτε, εσείς που αγαπάτε και έχετε στην καρδιά σας το λαό και την πατρίδα, εσείς που θέλετε να μάθετε και να ξέρετε όλα αυτά που είναι γνωστά για τις βουλγαρικές σας ρίζες, για τους πατεράδες σας και τους προγόνους σας, για τους τσάρους και τους πατριάρχες σας και τους αγίους σας, για το πώς έζησαν όλοι αυτοί και πως περνούσαν τις ημέρες τους (...) Διαβάστε τα λοιπόν και μάθετε τα, για να μη σας περιγελούν και σας κατηγορούν τα άλλα γένη και οι λαοί. Αντιγράψτε το κι εσείς αυτό το βιβλιαράκι της ιστορίας ή πληρώστε άλλους που ξέρουνε να γράφουν για να σας το αντιγράψουν και φροντίστε να μη χαθεί! Υπάρχουν όμως κι άλλοι άνθρωποι που ξεχνάνε τη βουλγαρική τους γενιά, και στρέφονται σε ξένες κουλτούρες και ξένες γλώσσες και δε φροντίζουνε τη βουλγαρική τους γλώσσα. Μαθαίνουνε λοιπόν να διαβάζουν και να γράφουνε στα ελληνικά και ντρέπονται να πουν πως είναι Βούλγαροι»⁶².

Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε πως ο Παΐσιος, στέκεται ιδιαίτερα στο γεγονός πως αρκετοί Βούλγαροι έχουν “ξεχάσει” την βουλγαρική καταγωγή τους και στρέφονται σε ξένες κουλτούρες και γλώσσες. Η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός άσκησε σ’ αυτούς τόσο σημαντική επιρροή, σε σημείο που να απομακρυνθούν εντελώς από την πατρογονική τους γλώσσα και τον μεσαιωνικό τους πολιτισμό. Σε ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα θα επικεντρωθούμε και στο παρακάτω κεφάλαιο, επιχειρώντας να αναλύσουμε την εθνική και κοινωνική συγκρότηση της πόλης του Πλόβντιβ (Φιλιππούπολη).

⁶¹ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.402-403

⁶² *Έθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, ό.π., σελ.29

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όπως είδαμε, και μέχρι τη δεκαετία του 1870, η βουλγαρική κοινωνία είχε υποβληθεί σε μια σύνθετη διαδικασία, που οι Βούλγαροι ιστορικοί συνοψίζουν με τον όρο “Βουλγαρική Εθνική Αναγέννηση”. Η επιχειρούμενη προσπάθεια για τη βουλγαρική πολιτιστική και πολιτική χειραφέτηση και η δημιουργία ενός ανεξάρτητου σύγχρονου εθνικού κράτους ήταν τα βασικά σημεία αυτής της διαδικασίας. Η βουλγαρική “Αναγέννηση” προέκυψε σταδιακά και δύο βασικοί τύποι ανάπτυξης μπορούν να διακριθούν μέσα σε ένα πλαίσιο εντυπωσιακών οικονομικών αλλαγών: ο πολιτιστικός και ο πολιτικός⁶³.

Ο πολιτιστικός τύπος ανάπτυξης, χαρακτηρίστηκε από επίμονες προσπάθειες για την βελτίωση της εκπαίδευσης με την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων, καθώς και την προσπάθεια διάδοσης της βουλγαρικής ιστορίας και λογοτεχνίας. Οι πρώτοι ενεργοί μεταρρυθμιστές προς αυτή την κατεύθυνση, προέρχονταν από τα ανώτερα στρώματα της βουλγαρικής κοινωνίας. Μαζικές διαστάσεις πήρε λίγο πριν το τέλος του 19^{ου} αιώνα⁶⁴.

Ο πολιτιστικός τύπος ανάπτυξης περιελάμβανε επίσης τον αγώνα για τη θρησκευτική ανεξαρτησία. Όντας Ορθόδοξοι Χριστιανοί στην Οθωμανική αυτοκρατορία, οι Βούλγαροι ήταν υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, που κυριαρχούνταν από τον Ελληνικό κλήρο. Με την βουλγαρική εθνική αυτοπεποίθηση να αυξάνεται διαρκώς, «το Πατριαρχείο άρχισε να δημιουργεί εμπόδια: παρεμπόδισε την ίδρυση άλλων σχολείων εκτός των Ελληνικών και προσπάθησε να αποτρέψει τη χρήση των Βουλγαρικών στα κηρύγματα της εκκλησίας και ούτω καθεξής. Το 1824 μια σύγκρουση προέκυψε γύρω από ένα ειδικό εκκλησιαστικό φόρο ο οποίος κατά τα επόμενα έτη κλιμακώθηκε σε ένα πανεθνικό εκκλησιαστικό κίνημα με στόχο την επίτευξη της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας»⁶⁵.

⁶³ Staneva B., *The formation of Bulgarian national identity in Plovdiv in the period of the Bulgarian revival and the influences of Greek culture* στο “WE” & “THE OTHERS”: *Modern European societies in search of identity-studies in comparative history*, Charles University in Prague, The Karolinum Press, 2004, σελ.117

⁶⁴ Staneva B., ό.π., σελ.117

⁶⁵ Staneva B., ό.π., σελ.117

Στη συνέχεια και περί το 1840 παρατηρούνται οι πρώτες αξιώσεις περί διορισμού Βούλγαρου μητροπολίτη στις μητροπόλεις που βρίσκονταν σε εδάφη που κατοικούνταν από Βούλγαρους. Την αποφασιστική ώθηση για τη δημιουργία βουλγαρικού εκκλησιαστικού ζητήματος έδωσε το Χάτι-χουμαγιούν του 1856 που προέβλεπε αναδιοργάνωση του τουρκικού κράτους, με σημαντικές διατάξεις που αφορούσαν και τις αλλοεθνείς και αλλόθρησκες κοινότητες. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο συγκάλεσε συνέλευση των αντιπροσώπων όλων των επαρχιών, στην οποία οι Βούλγαροι αντιπρόσωποι υπέβαλλαν προτάσεις για την ενεργότερη συμμετοχή τους στα εκκλησιαστικά πράγματα, τις οποίες το Πατριαρχείο απέρριψε. Όμως, πραγματική δράση για την επίλυση των εκκλησιαστικών αυτών ζητημάτων, έγινε με πρωτοβουλία της Ρωσίας τη στιγμή που έβλεπε την Καθολική και Προτεσταντική προπαγάνδα να φουντώνει στα βουλγαρικά εδάφη.

Η Οθωμανική κυβέρνηση απεργαζόταν σχέδιο σύμφωνα με το οποίο ουσιαστικά αναγνώριζε το δικαίωμα στους Βούλγαρους να έχουν δικιά τους εκκλησία και διαιώνιζε τη διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και Βούλγαρων, στις σχέσεις των οποίων φιλοδοξούσε να είναι ο μοναδικός διαιτητής. Η Ρωσική εκκλησία στήριζε ανοιχτά τη δημιουργία ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας, προσκαλώντας μάλιστα τον Οικουμενικό Πατριάρχη να ικανοποιήσει τους "εύλογους" και "νόμιμους" πόθους των: «ότι ένιοι, αν μη πάντες, των πόθων των Βουλγάρων, ους διαδηλούσιν ενώπιον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εισί πόθοι ευλογώτατοι, βάσιμοι, νόμιμοι και ότι, επομένως, η Αυτού Παναγιότης προσκαλείται υπ'αυτού του ποιμαντορικού αυτής καθήκοντος, ίνα κατά το ενόν ικανοποιήση τους πόθους τούτους»⁶⁶.

Κατόπιν αυτών των εξελίξεων, ακολούθησε και η επίσημη παρέμβαση του Οθωμανικού κράτους για την επίλυση αυτής της διαμάχης, με την έκδοση του σουλτανικού φερμανιού για την δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας (1870), στο οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρονται τα εξής: «1. Με το παρόν εγκαθιδρύεται μια ειδική θρησκευτική δικαιοδοσία, η οποία ονομάζεται "Βουλγαρική Εξαρχία". Σ' αυτήν θα ενταχθούν οι επίσκοποι και οι επαρχίες που παρατίθενται παρακάτω, καθώς και ορισμένα άλλα μέρη. Η Εξαρχία θα έχει αρμοδιότητα να επιλαμβάνεται όλων των εκκλησιαστικών προβλημάτων αυτής της θρησκείας (...) 4. Σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες, αυτός ο Έξαρχος, ο οποίος θα διορίζεται με δικό μας Βεράτιο (διάταγμα), θα πρέπει να μνημονεύει στη Θεία λειτουργία το όνομα του

⁶⁶ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.441

Πατριάρχη Κων/πόλεως. Πριν από την εκλογή ενός προσώπου άξιου να γίνει Έξαρχος σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες, θα πρέπει να ζητείται η γνώμη και η έγκριση της Κυβέρνησης Μου»⁶⁷.

Επίσης, σύμφωνα με το Άρθρο 10 του φερμανιού για την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, προβλεπόταν δημοψήφισμα σε κάθε επαρχία με ανάμεικτο πληθυσμό, για να αποφασιστεί αν θα υπάγονταν στην Βουλγαρική Εξαρχία ή θα παρέμεναν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Χαρακτηριστικά, παρατίθενται τα αποτελέσματα από τις επαρχίες των Σκοπίων και της Οχρίδος: «Αφού πραγματοποιήθηκε το δημοψήφισμα για τον διορισμό των Βουλγάρων αρχιεπισκόπων στην επαρχία Σκοπίων και Οχρίδος σύμφωνα με το Άρθρο 10 του Φερμανιού για την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, αποδείχθηκε πως από τα 8698 χριστιανικά νοικοκυριά στην επαρχία των Σκοπίων μόνον τα 567 νοικοκυριά ήθελαν να μείνουν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ενώ τα υπόλοιπα 8131 νοικοκυριά ψήφισαν να υπαχθούν στο ποιμνίο της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Σύμφωνα με τις πληροφορίες οι οποίες δόθηκαν από το βιλαέτι της Θεσσαλονίκης, από την 21^η Μουχαρέμ του έτους Εγίρας [27^η Φεβρουαρίου του 1874], τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος που πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Οχρίδας και στην περιοχή της δείχνουν πως μόνον 139 άνδρες ψήφισαν να παραμείνουν στο Πατριαρχείο, ενώ 9387 άνδρες ψήφισαν να υπαχθούν στη Βουλγαρική Εξαρχία»⁶⁸.

Η επίσημη ανακήρυξη του Σχίσματος ήρθε από την πλευρά του Πατριαρχείου δύο χρόνια μετά το φερμάνι, με τον Όρο της Μεγάλης Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως το 1872, στην οποία: «αποκηρύττει, κατακρίνει και καταδικάζει τον φυλετισμόν, τουτέστι τας φυλετικές διακρίσεις και τας εθνικάς έρεις και ζήλους και διχοστασίας εν τη του Χριστού Εκκλησία, ως αντικείμενον τη διδασκαλία του Ευαγγελίου και τοις ιεροίς κανόσι (...) τους δε παραδεχομένους τον τοιούτον φυλετισμόν (...) κηρύττει αλλοτρίους της μίας, αγίας και καθολικής Εκκλησίας, και αυτό δη τούτο σχηματικούς. Επομένως τους αποσχίσαντας, εαυτούς της ορθοδόξου Εκκλησίας και ίδιον θυσιαστηρίον πήξαντας»⁶⁹. Είναι σημαντικό να προσθέσουμε ότι ο Όρος αυτός αναφέρεται σε όλους αυτούς που συμπράττουν ή παίρνουν μέρος στα θεία μυστήρια, ανεξάρτητα αν είναι κληρικοί ή λαϊκοί.

⁶⁷ *Έθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, ό.π., σελ.43

⁶⁸ *Έθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, ό.π., σελ.44

⁶⁹ Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.448

Εν κατακλείδι, το εκκλησιαστικό κίνημα ήταν κατά κύριο λόγο ένα εθνικό παρά ένα θρησκευτικό κίνημα. Αρκετοί Βούλγαροι ιστορικοί σήμερα, το θεωρούν ως την έκφραση του αιτήματος ενός νεαρού έθνους για χειραφέτηση⁷⁰. Το Σχίσμα αποτέλεσε την επίσημη αναγνώριση του Βουλγαρικού έθνους και αποτέλεσε επίσης και τον πρώτο σταθμό για την ίδρυση του ανεξάρτητου Βουλγαρικού κράτους. Τέλος, είναι πολύ σημαντικό και πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι η άρση του Σχίσματος από την πλευρά του Πατριαρχείου δεν έγινε πριν το 1945, όταν και οι εδαφικές διεκδικήσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων ήταν ακόμα ανοιχτές και οι διαμάχες ζωντανές.

Τελειώνοντας τη συνοπτική αυτή καταγραφή του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε τον τρόπο με τον οποίο το έβλεπαν οι γείτονες Βαλκάνιοι και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι, αλλά και τη γενικότερη αντίληψη που είχαν για το βουλγαρικό έθνος. Σύμφωνα με τον Βούλγαρο ιστορικό Στάνεφ, οι ξένοι λαοί ούτε καν υποπτεύονταν ότι υπάρχει βουλγαρικό έθνος. Μετά τα κινήματα απελευθέρωσης της Ελλάδας και της Σερβίας, οι Δυτικοευρωπαίοι νόμιζαν ότι υπό την Οθωμανική κυριαρχία συνέχισαν να ζουν μόνο Έλληνες και οι ιδέες τους περί της ύπαρξης Βουλγάρων ήταν εντελώς αόριστες. Το γεγονός αυτό, προσπαθεί να το εξηγήσει ως εξής: οι εμπορευόμενοι είχαν σχέσεις με τους αντιπροσώπους στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, στις οποίες κατοικούσαν ως επί το πλείστον Έλληνες. Επειδή οι Βούλγαροι, οι οποίοι ζούσαν στο εσωτερικό της χερσονήσου, φορούσαν την ίδια ενδυμασία και είχαν την ίδια θρησκεία με εκείνους, οι Ευρωπαίοι έμποροι δεν τους θεωρούσαν ως διαφορετικούς, πίστευαν ότι ήταν και εκείνοι Έλληνες⁷¹.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός που αναφέρει ο Λάσκαρης για τον γιατρό Σελιμίνσκι, ο οποίος το 1844 σπούδαζε στη Φλωρεντία και σε μια συζήτηση που είχε ένα καθηγητή του, του αποκάλυψε ότι ήταν Βούλγαρος. Εκείνος έκπληκτος του απάντησε ότι δεν είχε ακούσει για την ύπαρξη του βουλγαρικού έθνους ποτέ στο παρελθόν και γνώριζε ότι υπό την οθωμανική κυριαρχία ζούσαν μόνο Έλληνες. Επίσης, ούτε οι Ρουμάνοι έκαναν διάκριση μεταξύ Σέρβων και Βουλγάρων, ενώ στη Ρωσία οι λαϊκές μάζες δεν είχαν την παραμικρή γνώση ότι υπήρχε σλαβικός λαός με το όνομα βουλγαρικός. Κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού Πολέμου (1828-1829), όταν οι Ρώσοι αξιωματικοί εισέρχονταν στις σημερινές βουλγαρικές πόλεις, τους

⁷⁰ Staneva B., ό.π., σελ.117

⁷¹ Λάσκαρης Μ. Θ., ό. π., σελ.414

υποδέχονταν ελληνικές κοινότητες, Έλληνες επίσκοποι και ελληνίζοντες Βούλγαροι, έτσι οι Ρώσοι ήταν πεπεισμένοι ότι ελευθέρωναν χριστιανούς Έλληνες⁷².

Για τους Έλληνες, δεν θα μπορούσε παρά να ισχύει το ίδιο. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια του αγώνα για την ανεξαρτησία, σλαβόφωνοι και ελληνόφωνοι πληθυσμοί της Βουλγαρίας δεν θεωρούνταν ξεχωριστοί, όπως μας πληροφορεί η Σκοπετέα, και αυτή ήταν η απόδειξη της απουσίας ύπαρξης του βουλγαρικού έθνους: «Το ότι το επίθετο ‘‘Βούλγαρης’’ δήλωνε αρχικά τόπο καταγωγής, κάλυπτε δηλαδή εξίσου σλαβόφωνους και ελληνόφωνους -ταυτισμένους εξίσου με την υπόθεση του Αγώνα-, οι μεν Βούλγαροι είχαν κάθε συμφέρον να το ξεχάσουν· οι Έλληνες το ανήγαν σε απόδειξη της απουσίας βουλγαρικής εθνικής συνείδησης εις το διηνεκές (...)»⁷³.

Σε γενικές γραμμές, το βουλγαρικό εθνικό κίνημα εμφανιζόταν κατ’ ουσίαν ως η ενσάρκωση του Πανσλαβισμού, κάτι για το οποίο οι δυτικές Δυνάμεις κατηγορούσαν τους Ρώσους πολύ πριν αντιληφθούν την παρουσία βουλγαρικού έθνους. Άλλωστε υπήρχε διάχυτη η αντίληψη ότι οι Βούλγαροι δεν συγκέντρωναν καν τα προσόντα για να αποτελέσουν ένα έθνος και ότι το ίδιο το εθνικό τους κίνημα ήταν υποκινούμενο⁷⁴.

⁷² Λάσκαρις Μ. Θ., ό. π., σελ.414-415

⁷³ Σκοπετέα Ε., ό.π., σελ.332

⁷⁴ Σκοπετέα Ε., ό.π., σελ.331

6. Το φαινόμενο της ‘Γραικοφιλίας’: η εθνική και κοινωνική συγκρότηση στην πόλη του Πλόβντιβ (Φιλιπούπολη)

Στο προηγούμενο κεφάλαιο μιλήσαμε για το βουλγαρικό εθνικό κίνημα, προσεγγίζοντας τις πολλαπλές διαστάσεις του. Αυτό που θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στο παρόν κεφάλαιο, είναι η πολυεπίπεδη και πολυσήμαντη επιρροή των Ελλήνων στην ανάπτυξη του κινήματος, αλλά ακόμα και στην ίδια τη συγκρότηση της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας. Το φαινόμενο της ‘Γραικοφιλίας’, που εμφανίζεται στην πόλη του Πλόβντιβ (Φιλιπούπολη), είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της εθνικής και κοινωνικής συγκρότησης στη Βουλγαρία, ιδιαίτερα σε εκείνες τις περιοχές με ανάμεικτο πληθυσμό που ήταν δύσκολο να διακριθούν πολιτισμικά.

Για να προσδιορίσουμε την ‘Γραικοφιλία’ στενότερα, θα λέγαμε ότι πρόκειται για μια κατάσταση εθελοντικής ταύτισης με μια εθνοτική ομάδα εντός του πλαισίου μιας θρησκευτικής κοινότητας. Τα κύρια χαρακτηριστικά των ‘Γραικόφιλων’ ήταν τα εξής: «Οι ‘Γραικόφιλοι’ απορρίπτουν εντελώς τη Βουλγαρική ταυτότητα. Αρνούνται ότι οι Βούλγαροι έχουν κάποια θετική ποιότητα, αποκηρύσσουν κάθε σχέση με τη Βουλγαρική εθνικότητα. Ντρέπονται για τη Βουλγαρική καταγωγή τους και προσπαθούν να την ξεχάσουν. Μιλούν Ελληνικά (ακόμα και στο σπίτι), και μαθαίνουν τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους ότι τα Ελληνικά είναι η μητρική τους γλώσσα. Αλλάζουν τα ονόματά τους εντελώς (για παράδειγμα Stojko σε Στεφανίδης) ή τους δίνουν Ελληνικές καταλήξεις (Georgi-Γεώργιος, Angel-Αγγελική, Michail-Μιχαλάκη κτλ.). Οι ‘Γραικόφιλοι’ υιοθετούν τον Ελληνικό τρόπο ζωής, την Ελληνική παραδοσιακή κουλτούρα, τα Ελληνικά ρούχα, τα έθιμα, τα ήθη και ούτω καθεξής»⁷⁵.

Αυτό το φαινόμενο δεν είναι μοναδικό. Παρατηρείται και σε άλλα πολυεθνικά κράτη ή σε περιοχές που λειτουργούν ως ζώνες επαφής, όπως για παράδειγμα στη νότια Ιταλία με τους Ιταλούς ‘Γραικόφιλους’, στην Αλσατία και τη Λωρραίνη με τους Γερμανούς Φραγκόφωνους, και στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων με τους εκγερμανισμένους Τσέχους και Σλοβάκους. Στη Βουλγαρική περιοχή η ‘Γραικοφιλία’ είναι ένα φαινόμενο που απαντάται στη Θράκη, στη Μακεδονία και

⁷⁵ Staneva B., ό.π., σελ.118

στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και σε μεγάλες πόλεις όπως η Βάρνα, η Φιλιπούπολη, η Οχρίδα, το Μοναστήρι και τα Σκόπια, σε περιοχές ή πόλεις δηλαδή με ανάμεικτο πληθυσμό⁷⁶.

Σε αυτές τις περιοχές, οι σχέσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων εθνοτικών ομάδων ήταν ιδιαίτερα στενές. Οι ξεχωριστές εθνικές παραδόσεις ήταν εξασθενημένες και επικρατούσε μια ατμόσφαιρα εμπιστοσύνης "στους άλλους", γεγονός που παρείχε ευνοϊκές συνθήκες για τη μετάβαση στην κυρίαρχη εθνοτική ομάδα. Η κυρίαρχη εθνοτική ομάδα ήταν εκείνη με την πιο μακρά πολιτιστική-ιστορική παράδοση ή την υψηλότερη κοινωνική θέση και η κυριαρχία της εδραζόταν κυρίως στην ποιοτική της "άνωτερότητα" παρά στην πληθυσμιακή της πυκνότητα. Η μετάβαση μπορούσε να διευκολύνεται και λόγω της παρουσίας άλλων παραγόντων, όπως η κοινή θρησκεία, η κοινή κοινωνική θέση, η εγγύτητα του περιεχομένου του παραδοσιακού λαϊκού πολιτισμού⁷⁷.

Πολύ σημαντικό ρόλο επίσης, διαδραμάτιζαν οι παράγοντες που ενίσχυαν την αντίληψη της κυριαρχίας της ελληνικής εθνοτικής ομάδας στη νοοτροπία μεγάλων ομάδων Βούλγαρων, ιδιαίτερα στις ζώνες "επαφής". «Έρευνες σε αυτό τον τομέα μπορούν να προσφέρουν μια εξήγηση του γιατί οι Βούλγαροι δέχτηκαν την υπαγωγή στην Ελληνική ιθαγένεια ως πηγή γοήτρου και ως ένδειξη υπαγωγής στον Ευρωπαϊκό και Χριστιανικό πολιτισμό. Θα πρέπει να δηλώσουμε, όμως, ότι τέτοιες έρευνες προσδιορίζουν μόνο τις γενικές παραμέτρους της λειτουργίας των "ενοποιητικών" παραγόντων, και δεν οδηγούν απαραίτητα στην αλλαγή ταυτότητας. Η επιλογή της ταυτότητας της κυρίαρχης εθνοτικής ομάδας είναι συνήθως εθελοντική και τα κίνητρα ατομικά»⁷⁸.

Πολλοί ήταν οι λόγοι που οδήγησαν τους "Γραικόφιλους" να διαλέξουν την ελληνική εθνική ταυτότητα. Αρχικά, οι ελληνο-βουλγαρικές θρησκευτικές και πολιτισμικές επαφές έχουν μια μακρά παράδοση πηγαίνοντας πίσω στο Μεσαίωνα. Το μεσαιωνικό Βουλγαρικό βασίλειο ήταν μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για αρκετούς αιώνες και έτσι δέχτηκε αναπόφευκτα την ορθόδοξη χριστιανική και την εν γένει πολιτισμική επιρροή της. Μετά την Οθωμανική εισβολή, οι συνθήκες ήταν τέτοιες που να ευνοούν την σύνδεση με το Βυζαντινό πολιτισμικό μοντέλο. Η σύνδεση αυτή ενθαρρύνθηκε από την μορφή οργάνωσης της ίδιας της Οθωμανικής

⁷⁶ Staneva B., ό.π., σελ.118

⁷⁷ Staneva B., ό.π., σελ.118

⁷⁸ Staneva B., ό.π., σελ.119

Αυτοκρατορίας, καθώς η Υψηλή Πύλη χώρισε τους πληθυσμούς της σύμφωνα με τη θρησκεία, όχι την εθνοτική καταγωγή. Έτσι σε αυτό του νέο διοικητικό σύστημα, Βούλγαροι και Έλληνες υπάγονταν σε αυτό που είναι γνωστό ως ‘Ρουμ-μιλέτ’⁷⁹.

Εν συνεχεία, σημαντικό ήταν το γεγονός ότι η πλειοψηφία του Ορθόδοξου κλήρου ήταν ελληνικής καταγωγής και μάλιστα κατείχαν τα ανώτερα αξιώματα. Ακόμα, καθώς όλες οι πτυχές της κοινωνικής ζωής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αναπτύσσονταν στη βάση του θρησκευτικού πλαισίου, έτσι Βούλγαροι και Έλληνες είχαν στενές επαφές. Επομένως, η επιλογή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας ήταν πολύ πιο εύκολη από την αντίστοιχη αρμενική ή εβραϊκή⁸⁰.

Το καθεστώς της βαλκανικής αριστοκρατίας μετά την Οθωμανική εισβολή ήταν ένας ακόμα παράγοντας που ενθάρρυνε την κυριαρχία των Ελλήνων. Κατά τη διάρκεια της εισβολής μέρος της βουλγαρικής αριστοκρατίας χάθηκε, μέρος της μετανάστευσε και εκείνοι που παρέμειναν και ασπάστηκαν το Ισλάμ μεταφέρθηκαν στις ασιατικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, ενώ κάτι ανάλογο συνέβη και με τους ανώτερους κληρικούς. Αντίθετα, η ελληνικής καταγωγής αριστοκρατία, όχι μόνο δεν διαλύθηκε, αλλά έπαιξε σημαντικό ρόλο και κατέλαβε πολύ σημαντικές θέσεις στην Οθωμανική διοίκηση, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση των Φαναριωτών. Ακόμα, οι Οθωμανοί διατήρησαν σχεδόν ανέπαφο το κοινοτικό σύστημα διοίκησης, όπως τους κληροδοτήθηκε από την Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα κάποιες από τις ελληνικές κοινότητες να συνεχίσουν να έχουν πολιτική και δικαστική αυτονομία⁸¹.

Κατά αυτό τον τρόπο ο ελληνικός πληθυσμός της αυτοκρατορίας παρέμεινε ένα ομοιογενές σύνολο και η ελληνική κρατική παράδοση δεν διεκόπη εντελώς. Οι βασικές προϋποθέσεις για την ύπαρξη εθνικής ενότητας ήταν εξασφαλισμένες για τους Έλληνες, ενώ η βουλγαρική τοπική αυτοδιοίκηση περιορίστηκε μόνο σε κάποιες μικρές πόλεις και χωριά. Οι Έλληνες είχαν ένα ακόμα πλεονέκτημα, η επικράτεια τους βρισκόταν στην άκρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έτσι έρχονταν σε συχνή επαφή με την Ευρώπη. Αυτό ευνόησε την ανταλλαγή προϊόντων μέσω του εμπορίου και επέτρεψε την ελεύθερη διέλευση ιδεών, που οδήγησε πιο γρήγορα στην ελληνική ‘έθνική αναγέννηση’⁸².

⁷⁹ Staneva B., ό.π., σελ.119

⁸⁰ Staneva B., ό.π., σελ.119-120

⁸¹ Staneva B., ό.π., σελ.120

⁸² Staneva B., ό.π., σελ.120-121

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της σύγχρονης Βουλγαρίας μέχρι τη δεκαετία του 1830, ήταν ο "Προ-Ελληνικός" προσανατολισμός της. Τα πρώτα σύγχρονα σχολεία στη Βουλγαρία ήταν ελληνικά, η πρώτη γενιά των Βούλγαρων διανοούμενων σπούδασε στα ελληνικά γυμνάσια και στις ελληνικές ανώτατες σχολές. Η ελληνική πολιτισμική επιρροή είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας ομάδας που οι Βούλγαροι ιστορικοί αποκαλούν "Ελληνιστές". «Οι "Ελληνιστές" ήταν ως επί το πλείστον απόφοιτοι των Ελληνικών σχολείων αλλά διέφεραν από τους "Τραικόφιλους" στο ότι είχαν μια ισχυρή αίσθηση της Βουλγαρικής τους ταυτότητας και εργάζονταν συστηματικά για την βελτίωση της Βουλγαρικής κοινωνίας, κατά κύριο λόγο στο σχολείο και την εκπαίδευση. Ο "Ελληνισμός" τους εκφράστηκε σε βαθύ σεβασμό για την Ελληνική φιλοσοφία, το Ελληνικό παρελθόν και την Ελληνικό πολιτισμό, τόσο τον αρχαίο όσο και τον σύγχρονο»⁸³.

Η ελληνική επιρροή ήταν ακόμα παρούσα και στην ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικο-απελευθερωτικού κινήματος. Επίσης, οι οικονομικές μεταξύ τους σχέσεις ήταν εξαιρετικά σημαντικές. Καθώς οι Έλληνες ήταν πολύ γνωστοί έμποροι στην Ευρώπη, όταν οι Βούλγαροι έκαναν τις πρώτες προσπάθειες για την ανάπτυξη του δικού τους εξωτερικού εμπορίου, εκείνοι ανέλαβαν το ρόλο του διαμεσολαβητή, οδηγώντας τους στις πρώτες επιτυχίες. Με όλους αυτούς τους τρόπους, όπως είδαμε, οι Έλληνες συνέβαλλαν στον εκσυγχρονισμό της βουλγαρικής κοινωνίας. Όμως, πέρα από τα θετικά αποτελέσματα που είχε αυτή η επιρροή για την βουλγαρική κοινωνία, αυτή η πολυεπίπεδη κυριαρχία των Ελλήνων, στην ουσία οδήγησε τους "Τραικόφιλους" να επιλέξουν την ελληνική ταυτότητα στις περιοχές με ανάμεικτο πληθυσμό⁸⁴.

Η πόλη του Πλόβντιβ (Φιλιπούπολη) προσφέρει ένα εξαιρετικό παράδειγμα του φαινομένου της "Τραικοφιλίας" στη Βουλγαρική κοινωνία. Ιστορικά, η πόλη του Πλόβντιβ, σαν μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αλλά και μετά την Οθωμανική εισβολή κατοικούνταν κυρίως από Ορθόδοξους Χριστιανούς (μάλλον περισσότερους Έλληνες αλλά και Βούλγαρους). Μέχρι το 18^ο αιώνα οι Βούλγαροι δεν ήταν τόσο ενεργοί οικονομικά και πολιτισμικά, συγκριτικά με τους Έλληνες.

⁸³ Staneva B., ό.π., σελ.122

⁸⁴ Staneva B., ό.π., σελ.122

Ο κύριος λόγος για την εμφάνιση της ‘Γραικοφιλίας’ κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ήταν η επιθυμία των Βούλγαρων που μετανάστευσαν στην πόλη να πετύχουν στο νέο τους περιβάλλον και να αποκτήσουν κύρος και γόητρο. Οι πλούσιοι Βούλγαροι μετανάστες στην περιοχή αγόρασαν σπίτια και προσπάθησαν να γίνουν μέρος της ελίτ της πόλης. Αυτοί οι νέοι πολίτες, κέρδισαν γρήγορα μια θέση στην τοπική κοινωνία διαπράττοντας γάμους συμφερόντων με τους Έλληνες και σύντομα άλλαξαν ταυτότητα. Αυτή η διαδικασία διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι οι Βούλγαροι και οι Έλληνες είχαν κοινή εκκλησία, σαν Ορθόδοξοι χριστιανοί, και συμμετείχαν σε κοινές επαγγελματικές οργανώσεις⁸⁵.

Από τους γάμους που προέκυψαν, οι ‘Γραικόφιλοι’ γονείς (των οποίων η μητρική γλώσσα ήταν ούτως ή άλλως η ελληνική) έδωσαν στα παιδιά τους ελληνικά ονόματα και επέλεξαν για εκείνα την εκπαίδευση σύμφωνα με το πνεύμα του ελληνικού πολιτισμού. Έτσι, με την παράδοση αυτή να περνά από γενιά σε γενιά, οι βουλγαρικές τους ρίζες κατέληξαν να περάσουν στη λήθη. Αρχικά οι μεικτοί γάμοι ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της ελίτ της πόλης, αλλά βαθμιαία άρχισαν να εξαπλώνονται και στα κατώτερα στρώματα. Άλλωστε, αυτή ήταν η καλύτερη μέθοδος για την σταθεροποίηση της διαδικασίας της ‘Γραικοφιλίας’, καθώς μέσω της οικογένειας προχωρούσε με τον πιο άμεσο και φυσικό τρόπο⁸⁶.

Οι επαγγελματικές σχέσεις ήταν ένας ακόμα τρόπος μέσα από τον οποίο διαδόθηκε η ‘Γραικοφιλία’. Κάποιοι από τους νέους κατοίκους ήταν νεαροί άντρες από τα γύρω χωριά, κυρίως από τα μεσαία στρώματα, που είχαν έρθει στο Πλόβντιβ για εργασία. «Οι νέοι μετανάστες ξεκίνησαν σαν μαθητευόμενοι (τσιράκια) σε ένα συγκεκριμένο αφεντικό και προσπάθησαν να γίνουν εκείνοι τα αφεντικά, παντρεύτηκαν και οργάνωσαν τη ζωή τους σύμφωνα με τα τοπικά πρότυπα. Πολύ συχνά παντρεύονταν μια κόρη του αρχηγού της συντεχνίας, ο οποίος τότε τους βοηθούσε να στήσουν μια ανεξάρτητη επιχείρηση. Με αυτό τον τρόπο οι νεαροί θα δέχονταν την επιρροή των Ελλήνων ή των ‘Γραικόφιλων’ αφεντικών και θα υπέκυπταν στην ‘Γραικοφιλία’ οι ίδιοι»⁸⁷.

⁸⁵ Staneva B., ό.π., σελ.124-125

⁸⁶ Staneva B., ό.π., σελ.125

⁸⁷ Staneva B., ό.π., σελ.125

Κάτι ανάλογο συνέβη και στον τομέα του εμπορίου. Οι Έλληνες του Πλόβντιβ είχαν εμπορικές εταιρίες στα Βαλκάνια, στην Κεντρική Ευρώπη, ακόμα και σε πιο απομακρυσμένα μέρη όπως η Συρία και η Ινδία. Οι Βούλγαροι για να μπορέσουν να αποκτήσουν πρόσβαση σε αυτές τις αγορές, χρησιμοποίησαν την ελληνική τεχνογνωσία και εμπειρία. Στη συνέχεια, αφού έγιναν συνέταιροι σε ελληνικές επιχειρήσεις, φρόντισαν να ενωθούν με δεσμούς συγγένειας με τους Έλληνες μέσω γάμων⁸⁸.

Μια τρίτη ομάδα μεταναστών το 18ο αιώνα ήρθε από τα χαμηλότερα στρώματα και δούλεψε στα χωράφια για μεγάλους γαιοκτήμονες. Από αυτήν την ομάδα διαμορφώθηκε ένας συμπαγής πυρήνας Βούλγαρων στα τέλη του 19ου αιώνα. Με την ανάπτυξη του βουλγαρικού απελευθερωτικού κινήματος, αυτός ο πρώτος πυρήνας αύξησε τη δύναμή του και ξεκίνησε να εκφράζει την απαίτηση για κοινωνική ισότητα στην πόλη⁸⁹.

Μέχρι αυτό το διάστημα οι Βούλγαροι και οι Έλληνες ζούσαν χωρίς εθνοτικές διαφοροποιήσεις ή συγκρούσεις. Η Ορθόδοξη Χριστιανική κοινότητα στο Πλόβντιβ είχε μια καλά οργανωμένη εσωτερική ζωή στη βάση ενός κοινού θρησκευτικού και εκκλησιαστικού πολιτισμού, πράγμα που είχε ευνοϊκή επίδραση στην τοπική οικονομία και στην αστική ζωή εν γένει. Από την άλλη πλευρά η ατμόσφαιρα της πίστης, με τον τρόπο της, ενθάρρυνε την διαδικασία της ‘Γραικοφιλίας’, καθώς είχε εμποδίσει τον σχηματισμό αμυντικών φραγμών μεταξύ των δύο κοινοτήτων και έτσι έκανε πιο εύκολη την αλλαγή ταυτότητας⁹⁰.

Η ‘Γραικοφιλία’, την περίοδο εκείνη, εθεωρείτο ως φυσιολογική, αν όχι απαραίτητη ένδειξη πολιτισμού. Η λέξη ‘Βούλγαρος’ συχνά χρησιμοποιούταν σαν προσβολή και υποδήλωνε έλλειψη εκπαίδευσης, αδεξιότητα και αγένεια. Σε αυτή την συσχέτιση μπορούμε να εντοπίσουμε την ενδιαφέρουσα κοινωνική αντίθεση ‘πόλης-χωριού’. Οι κάτοικοι των λόφων, που ήταν πλούσιοι και αξιοσέβαστοι αστοί ήταν την ίδια στιγμή ‘Γραικόφιλοι’, ενώ οι κάτοικοι των κατώτερων εδαφών που άνηκαν στην κατώτερη μεσαία τάξη ή ήταν φτωχότεροι θεωρούνταν αμόρφωτοι αγρότες με Βουλγαρική εθνική ταυτότητα⁹¹.

⁸⁸ Staneva B., ό.π., σελ.126

⁸⁹ Staneva B., ό.π., σελ.126

⁹⁰ Staneva B., ό.π., σελ.126

⁹¹ Staneva B., ό.π., σελ.127

Εν κατακλείδι, δεν θα μπορούσαμε να δώσουμε μια απλή εξήγηση για αυτή την ασυνήθιστη σταθερότητα της ‘Γραικοφιλίας’ στο Πλόβντιβ. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ενθαρρύνθηκε από τους παράγοντες που προαναφέρθηκαν και που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας, καθώς η ελληνική επιρροή ήταν παρούσα καθ’ όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας. Είναι εξίσου πιθανό επίσης, οι ‘Γραικόφιλοι’ με το πέρασμα των χρόνων να έγιναν ένα πολιτιστικό πρότυπο ή να ανταποκρίνονταν σε ένα ψυχολογικό παράγοντα, δηλαδή τη φιλοδοξία των ατόμων να συμβαδίζουν με τις σύγχρονες τάσεις. Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι αυτό το ηθικό πρότυπο λειτούργησε χωρίς καταναγκασμό και δεν αντιπροσώπευε τη θέση κάποιου επίσημου φορέα⁹².

⁹² Staneva B., ό.π., σελ.127

Β΄ ΜΕΡΟΣ

1. Τα γενικά χαρακτηριστικά της ‘Μεγάλης Ύφεσης’ (1873-1896)

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, παρατηρείται μια σημαντική ύφεση στη παγκόσμια οικονομία, με κύρια χαρακτηριστικά την πτωτική κίνηση των επιτοκίων, κερδών και τιμών, που επηρέασε τις οικονομίες των ανεπτυγμένων χωρών και επέφερε πολύ σημαντικές αλλαγές στις πιο ασθενείς. Στη διεθνή βιβλιογραφία δεν υπάρχει μια κοινώς αποδεκτή χρονολογία κατά την οποία να θεωρείται ως η έναρξη αυτής της ύφεσης. Συμβατικά, η έναρξη της ύφεσης τοποθετείται στο έτος 1873, όταν η υπερθέρμανση του προηγούμενου αναπτυξιακού κύκλου, με επίκεντρο την κερδοσκοπία στα γερμανικά χρεόγραφα, οδήγησε σε χρηματιστηριακό κραχ, στη χρεοκοπία μιας σημαντικής τράπεζας της Βιέννης και σε αλυσίδα υποτιμήσεων και πτωχεύσεων⁹³.

Στο έτος 1873, σημειώνει την απαρχή εκείνης της περιόδου και ο ιστορικός Έρικ Χόμπσμπουμ: «Γιατί τότε άρχισε εκείνο που ένας παρατηρητής της εποχής το ονόμασε ‘‘εξαιρετικά παράξενη και από πολλές απόψεις πρωτοφανή διαταραχή και κάμψη των συναλλαγών, του εμπορίου και της βιομηχανίας’’, εκείνο που οι σύγχρονοι το αποκάλεσαν ‘‘η Μεγάλη Ύφεση’’ και που συνήθως τοποθετείται χρονικά στην περίοδο 1873-1896»⁹⁴. Η λήξη τοποθετείται στο έτος 1896, όταν η ανακάλυψη νέων κοιτασμάτων χρυσού στον Καναδά και τη Νότια Αφρική πυροδότησε τη νέα αναπτυξιακή έκρηξη της περιόδου 1896-1914.

Η ενότητα της Ύφεσης αμφισβητείται από ορισμένους ιστορικούς, που όμως φαίνεται να συμφωνούν ως προς την αποπληθωριστική συμπεριφορά της. Όπως αναφέρει ο Έρικ Χόμπσμπουμ: «Οι ιστορικοί αμφισβήτησαν την ύπαρξη αυτού που αποκλήθηκε ‘‘η Μεγάλη Ύφεση’’ του 1873-1896, και φυσικά δεν ήταν ούτε κατά διάνοια τόσο δραματική όσο η ύφεση του 1929-1934, όταν η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία σχεδόν παρέλυσε. Ωστόσο, οι σύγχρονοι δεν αμφέβαλλαν ότι μια μεγάλη ύφεση είχε διαδεχτεί τη μεγάλη αναπτυξιακή έκρηξη»⁹⁵.

⁹³ Αγριαντώνη Χ., *Η ελληνική οικονομία-Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού (1870-1909) στο Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμος 5^{ος}: Τα χρόνια της σταθερότητας (1871-1909)- Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003,σελ.55

⁹⁴ Hobsbawm E.J., *Η εποχή του κεφαλαίου (1848-1875)*, μετάφραση: Κούρτοβικ Δ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994, σελ.21

⁹⁵ Hobsbawm E.J., *ό.π.*, σελ.78

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις αλλαγές που προέκυψαν κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, θα ήταν χρήσιμη μια σύντομη αναφορά, στην αμέσως προηγούμενη περίοδο. Κατά το τρίτο τέταρτο του αιώνα, πραγματοποιείται μια σημαντική επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών και μια κολοσσιαία ανάπτυξη της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων. Ταυτόχρονα, παρατηρείται και το φαινόμενο μιας μαζικής αστυφιλίας. Αυτή η εκπληκτική διεύρυνση της παγκόσμιας οικονομίας, έγινε δυνατό να επιτευχθεί εξαιτίας δύο σημαντικών λόγων: 1) την ανάπτυξη της τεχνολογίας, που επέτρεψε να απλωθεί η εξαγωγική παραγωγή σε απομακρυσμένες ή απρόσιτες περιοχές και 2) τις πρώτες προσπάθειες εξειδίκευσης στην παραγωγή προϊόντων, που προορίζονταν για εξαγωγή στον "ανεπτυγμένο" κόσμο, από ορισμένες υπερπόντιες χώρες⁹⁶.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο δυτικός καπιταλισμός μπόρεσε να κινητοποιήσει, χάρη στη διεθνή ζήτηση, ακόμα και συμπληρωματικές παραγωγές σε ορισμένες περιφερειακές και εξηρητημένες χώρες. Στα τέλη της δεκαετίας του 1860, η υπερβολική αύξηση της προσφοράς ως προς τη ζήτηση εκφράστηκε μ' ένα σημαντικό περιορισμό των ευκαιριών για επενδύσεις. Με τις υφιστάμενες δομές παραγωγής και κατανάλωσης η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου έφτασε στα ανώτερα όριά της και αυτό που εφεξής τέθηκε υπό αμφισβήτηση ήταν ο τύπος της συσσώρευσης κεφαλαίου, με τον τρόπο που είχε λειτουργήσει στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης⁹⁷.

Σε ένα διάστημα λίγων μόνο ετών οι τιμές των περισσότερων προϊόντων έπεσαν κατά 1/3 και τα επιτόκια ελαττώθηκαν στο ελάχιστο. Κατά την ίδια περίοδο, πολλές τράπεζες και άλλες επιχειρήσεις χρεοκόπησαν. Σοβαρές ήταν οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και στη βιομηχανία, αλλά μικρής σχετικά διάρκειας. Ο τομέας όμως που δέχτηκε πρώτος τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης- και που με τη σειρά του επιδείνωσε περαιτέρω την κρίση-ήταν η αγροτική οικονομία⁹⁸.

⁹⁶ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.263-264

⁹⁷ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.191

⁹⁸ Κολιόπουλος Ι.Σ., *Ιστορία της Ευρώπης (1870-1919)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ.55

Τα γεωργικά προϊόντα που γνώριζαν εκπληκτική ζήτηση, όπως προείπαμε, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα πέρασαν σε φάση παρακμής. Οι χώρες που αποτελούσαν την κύρια πηγή των αγροτικών προϊόντων, είδαν τις εξαγωγές τους να μένουν στάσιμες και ορισμένες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την παραγωγή τους⁹⁹.

Ήταν ακριβώς αυτό το διάστημα, που ο χαρακτήρας της παγκόσμιας εμπορευματοποιημένης γεωργίας παγιώθηκε, καθώς όπως εξηγεί ο Χόμπσμπουμ: «Υπάρχει όμως, μια ουσιώδης διαφορά ανάμεσα στην αγροτική οικονομία που οι πωλήσεις της στον ευρύτερο κόσμο είναι σχετικά ασήμαντες ή προαιρετικές, και την αγροτική οικονομία που η τύχη της εξαρτάται από αυτές (...) Στη δεκαετία του 1870 το ποσοστό της γεωργικής παραγωγής που άνηκε στη δεύτερη κατηγορία ήταν αρκετά υψηλό ώστε να κάνει την αγροτική κρίση παγκόσμια και από πολιτική άποψη εκρηκτική»¹⁰⁰.

Άλλωστε η ανάπτυξη των αστικών κέντρων, είχε πολλαπλασιάσει τα προβλήματα που προέκυπταν από τη ζήτηση μιας μεγάλης ποικιλίας ειδών διατροφής, ώστε η μεγάλη αγροτική κρίση (η οποία κράτησε σχεδόν δύο δεκαετίες) να εξελιχθεί ουσιαστικά, σε μια κρίση της μαζικής παραγωγής ειδών διατροφής σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο¹⁰¹.

Το πέρασμα από μια απλή κρίση υπερπαραγωγής σε μια κρίση υπερσυσσώρευσης επέτρεψε την απελευθέρωση μιας διευρυνόμενης μάζας χρηματικών κεφαλαίων, σε αναζήτηση αποδοτικών τοποθετήσεων. Οι χρηματιστικές κινήσεις του τελευταίου τετάρτου του αιώνα τροφοδοτήθηκαν από αυτά τα αδρανή κεφάλαια¹⁰².

Σε γενικές γραμμές, η δομή του καπιταλιστικού κόσμου του τρίτου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, δεν κατέρρευσε, ούτε οικονομικά ούτε πολιτικά. Πέρασε σε μια νέα φάση, παίρνοντας τη μορφή ενός ελαφρά τροποποιημένου οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, αλλά είχε ακόμα πολλά περιθώρια. Η κατάσταση στις εξαρτημένες, τις υπανάπτυκτες και τις φτωχές χώρες ήταν εντελώς διαφορετική. Στις χώρες αυτές η «Μεγάλη Ύφεση» σηματοδότησε την αρχή μιας «επαναστατικής» εποχής¹⁰³.

⁹⁹ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.264

¹⁰⁰ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.266

¹⁰¹ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.269

¹⁰² Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.191

¹⁰³ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.458-459

Η νέα εποχή που διαδέχτηκε τη φάση του φιλελεύθερου θριάμβου επρόκειτο να είναι πολύ διαφορετική. Στον οικονομικό τομέα, παρατηρήθηκαν τάσεις απομάκρυνσης από το μοντέλο της ανταγωνιστικής ιδιωτικής επιχείρησης δίχως φραγμούς, το μη παρεμβατισμό του κράτους και την απεριόριστη ελευθερία του εμπορίου. Η επόμενη μέρα του φιλελευθερισμού περιελάμβανε μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα (καρτέλ, τραστ, μονοπώλια), σημαντικές κρατικές παρεμβάσεις και πολύ διαφορετικές τακτικές που δεν άπτονταν της οικονομικής θεωρίας. Στον τομέα της άσκησης πολιτικής, άρχισε να διαμορφώνεται ένα νέο, πιο ισχυρό και πιο παρεμβατικό κράτος και ένας νέος τύπος πολιτεύματος μέσα στα πλαίσιά του, η φιλελεύθερη αστική δημοκρατία¹⁰⁴.

Η καπιταλιστική οικονομία άλλαξε από τέσσερις σημαντικές απόψεις εκείνη την περίοδο: 1) πραγματοποιήθηκε η μετάβαση προς μια νέα εποχή τεχνολογικής εξέλιξης, 2) η αγορά προσέβλεπε όλο και περισσότερο προς την οικιακή κατανάλωση, 3) ο διεθνής ανταγωνισμός ανάμεσα σε εθνικές βιομηχανικές οικονομίες εντάθηκε και οδήγησε προς την οικονομική συγκέντρωση, τον έλεγχο της αγοράς και τον παρεμβατισμό και 4) παρατηρείται το φαινόμενο της διχοτομίας, σε παγκόσμια κλίμακα, ανάμεσα σε ανεπτυγμένες και (θεωρητικά συμπληρωματικές) υπανάπτυκτες περιοχές, στη μορφή περίπου που το συναντάμε και σήμερα¹⁰⁵.

Οι ευρωπαϊκές οικονομίες ενώ κυριαρχούσαν στη διεθνή αγορά, εν τούτοις αντιμετώπιζαν ανυπέβλητα δομικά προβλήματα. Λύσεις για τα προβλήματα αυτά αναζητήθηκαν προς δύο κατευθύνσεις: 1) μέσω μιας πολιτικής οικονομικού απομονωτισμού των Μεγάλων Δυνάμεων (κυρίως ως προς τις μεταξύ τους σχέσεις) και 2) μέσω μιας επιθετικής πολιτικής προς τις αποικίες και γενικότερα προς τις ασθενέστερες χώρες. Με την αυξανόμενη όξυνση του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων, η λύση που προκρίνεται για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών είναι η δημιουργία μιας διεθνούς οικονομικής ζώνης, στην οποία κάθε πλευρά φιλοδοξεί να κυριαρχήσει¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.452-456

¹⁰⁵ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.453-455

¹⁰⁶ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.12

Με το φιλελευθερισμό να θεωρείται “ξεπερασμένος”, οι έννοιες “εθνική οικονομία και “οικονομική πολιτική” έρχονται πλέον στο επίκεντρο κάθε πολιτικής. Το κράτος στις ευρωπαϊκές χώρες, παύει να εμφανίζεται ως ένας απλός εγγυητής της ιδιωτικής “κοινωνίας των πολιτών” και αναλαμβάνει ένα πιο δημιουργικό και ενεργό ρόλο¹⁰⁷. Η ύφεση ενέτεινε τις πιέσεις προς την κατεύθυνση του προστατευτισμού, που ασκούσαν μερικές βιομηχανίες και τα εθνικά αγροτικά συμφέροντα. Το σύστημα της ελευθερίας του εξωτερικού εμπορίου καταργήθηκε, αρχικά στη Γαλλία (1871) και μέχρι το τέλος της δεκαετίας σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες (πλην της Βρετανίας)¹⁰⁸.

Ο οικονομικός απομονωτισμός των ευρωπαϊκών χωρών ήταν μια συνέπεια της αποδιοργάνωσης του διεθνούς συστήματος που ίσχυε μέχρι τότε. Η κρίση των αγορών, οι δασμολογικοί πόλεμοι, η συνδικαλιστική αφύπνιση των εργαζομένων στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, στένεψαν τα περιθώρια για το επιχειρηματικό κέρδος και τις νέες επενδύσεις. Ενώ η πτώση των τιμών των βιομηχανικών προϊόντων διευκόλυνε τη διοχέτευσή τους στις αγορές των εξηρημένων χωρών, αντίθετα, η πτώση του ποσοστού κέρδους στο κέντρο του διεθνούς συστήματος συσσωρεύσε χρηματικά κεφάλαια στις ευρωπαϊκές τράπεζες, τα οποία παρέμειναν αζήτητα παρά την κάθετη πτώση των επιτοκίων δανεισμού¹⁰⁹.

Οι εξελίξεις αυτές στις δυτικές οικονομίες έθεσαν το πρόβλημα της δημιουργίας νέων αγορών. Εγκαινιάζεται έτσι, μια περίοδος “εντατικής εξάπλωσης” των κυριότερων ευρωπαϊκών κρατών προς περιοχές έξω από τη Δυτική Ευρώπη. Η ποιοτική διαφορά σε σχέση με το παρελθόν, που συνηθιζόταν η διεξαγωγή εμπορικών μαχών για να διοχετευτούν τα πλεονάζοντα εμπορεύματα, ήταν σημαντική. Στόχος πλέον ήταν η δημιουργία νέων όρων παραγωγής, που να επιτρέπουν τη διεύρυνση του κύκλου των επιχειρήσεων του κεφαλαίου, σε σταθερή και μόνιμη βάση. Δεν επρόκειτο για τη δημιουργία κλάδων ή τομέων συνδεδεμένων με ορισμένα προϊόντα, αλλά για το σχηματισμό νέων εθνικών οικονομικών συνόλων, συμπληρωματικών των ευρωπαϊκών. Δεν επιδιωκόταν απλώς η πώληση, αλλά και ο δανεισμός, η τοποθέτηση, οι επενδύσεις, η ενεργοποίηση των κεφαλαίων. Αυτές οι “σωτήριες

¹⁰⁷ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.12

¹⁰⁸ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.455

¹⁰⁹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.12

διέξοδοι' για τις δυτικές οικονομίες, δημιουργήθηκαν για να απορροφήσουν όλα τα πλεονάσματα, σε εμπορεύματα, κεφάλαια και ανθρώπους, που είχαν σχηματισθεί στις χώρες του κέντρου. Μάλιστα, ακριβώς εκείνη την περίοδο, παρατηρείται το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης Ευρωπαίων σε άλλες ηπείρους¹¹⁰.

¹¹⁰ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.191-192

2. Οι τοποθετήσεις των ευρωπαϊκών κεφαλαίων στην Ανατολή

Σ' αυτές τις συνθήκες που περιγράφηκαν, "ανακαλύπτεται" εκ νέου η Ανατολή από τους ευρωπαϊκούς επιχειρηματικούς κύκλους, όπως συνέβη και με άλλες περιοχές του πλανήτη στο παρελθόν (Αμερική, Νότια Αφρική) και όπως παράλληλα συνέβαινε εκείνη την εποχή στην Ινδοκίνα και την Αφρική. Αυτό το φαινόμενο εμφανίστηκε ως μια αληθινή "χρηματιστική εξόρμηση", γενικά προς τις περιοχές εκτός δυτικής Ευρώπης και κυρίως προς την Ανατολή. Χρηματιστικά καρτέλ δημιουργήθηκαν για την αξιοποίηση των νέων αγορών και οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν την πολιτική και στρατιωτική τους δύναμη για να στηρίξουν τις οικονομικές δραστηριότητες των υπηκόων τους στο εξωτερικό. Πραγματοποιείται λοιπόν, μέσα σε μια δεκαετία (1876-1886), μια τεράστια αύξηση εξαγωγής κεφαλαίων από την Αγγλία, καθώς και η αύξηση της τοποθέτησης του εσωτερικού εισοδήματος από Γαλλία και Αγγλία στο εξωτερικό¹¹¹.

Παράλληλα με το άνοιγμα των χρηματιστικών αγορών προς την αγορά της Ανατολής, οι εθνικές αγορές των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, όπως προείπαμε, κλείνουν για τις εισαγωγές προϊόντων από το εξωτερικό. Τα κύρια αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας ήταν δύο: 1) η σημαντική μείωση του διεθνούς εμπορίου και 2) η σοβαρή ώθηση που γνώρισαν οι χρηματιστικές επιχειρήσεις σε διεθνή κλίμακα¹¹².

Η διαρροή χρηματικών κεφαλαίων, από τράπεζες ή από ιδιώτες, καθοδηγήθηκε από μια διπλή συνθήκη: 1) το επιτόκιο στις περιοχές των περιφερειακών χωρών ήταν πέντε ή έξι φορές μεγαλύτερο απ' ότι στο κέντρο και 2) οι περισσότερες τοποθετήσεις κεφαλαίων γίνονταν με τη μορφή δανείων προς τα κράτη της περιφέρειας και με πολλαπλές εγγυήσεις, έτσι ώστε ο κίνδυνος, η αβεβαιότητα και η ανησυχία του κεφαλαιούχου να περιορίζονται στο ελάχιστο. Συνεπώς, λόγω της ευρωπαϊκής οικονομικής ύφεσης, κατέληξε ένας αξιόλογος όγκος κεφαλαίων στις εξαρτημένες χώρες, έστω και με τοκογλυφικούς όρους. Τα κεφάλαια αυτά διετέθησαν κυρίως σ' εκείνες τις χώρες όπου υπήρχε ήδη μια οικονομική υποδομή και μια έστω και υποτυπώδης εγχώρια αγορά¹¹³.

¹¹¹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.192-193

¹¹² Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.193

¹¹³ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.13-14

Οι τοποθετήσεις γαλλικών κεφαλαίων γνώρισαν κατακόρυφη αύξηση, εκ των οποίων η πλειοψηφία τοποθετήθηκε σε αξίες του οθωμανικού εξωτερικού χρέους. Όπως παρατηρεί ο Βεργόπουλος: «Το δημόσιο χρέος ήταν ένα μέσο για να διοχετευθούν στο εξωτερικό οι πόροι της οθωμανικής επικράτειας. Η εξυπηρέτηση του χρέους απορροφούσε περίπου τα τρία τέταρτα των δημοσίων εσόδων του οθωμανικού κράτους. Αν σκεφτούμε ότι στην οθωμανική κοινωνία τα δημόσια έσοδα αποτελούσαν ουσιαστικά την κύρια μορφή άντλησης του κοινωνικού υπερ-προϊόντος, το εξωτερικό χρέος ήταν, με τη σειρά του, ο μηχανισμός που επέτρεπε στους ευρωπαϊκούς χρηματιστικούς κύκλους να αντλούν το μεγαλύτερο μέρος του ανωτέρω υπερ-προϊόντος»¹¹⁴. Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως η λεγόμενη “ακινήσια” της οθωμανικής οικονομίας, δημιουργούταν ακριβώς από την εξάρτησή της από τα εξωτερικά δάνεια και δεν θα ήταν υπερβολή να πει κανείς πως ζούσε στο ρυθμό των περιοδικών κινήσεων αυτών των δανείων.

Οι χρηματιστικές υποθέσεις μετατράπηκαν σύντομα σε υποθέσεις των ευρωπαϊκών κρατών, όταν πραγματοποιήθηκε η εξέγερση στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη εναντίον των Οθωμανών. Οι Μεγάλες Δυνάμεις τη χρησιμοποίησαν ως ένα συμπληρωματικό μέσο για να αυξήσουν τις πιέσεις τους στην Πύλη. Έτσι, η διαπραγμάτευση δεν περιορίστηκε μόνο στο ποσό του χρέους, αλλά αναφερόταν πλέον και στην απευθείας ανάληψη της χρηματιστικής διαχείρισης της Αυτοκρατορίας. Όπως αναφέρει ο Βεργόπουλος: «Η μονόπλευρη απόφαση του σουλτάνου, τον Οκτώβρη του 1875, που επέβαλλε αυθαίρετα την κεφαλαιοποίηση, για πέντε χρόνια, του μισού των καθυστερημένων τόκων του χρέους, προκάλεσε μια αγανάκτηση χωρίς προηγούμενο στους ευρωπαϊκούς χρηματιστικούς κύκλους. Αυτή η πορεία κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του 1876, με την επίσημη αναγγελία της οθωμανικής πτώχευσης και την οριστική παύση των πληρωμών. Από τότε, οι Μεγάλες Δυνάμεις εγκατέλειψαν οριστικά το σουλτάνο»¹¹⁵.

¹¹⁴ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.195

¹¹⁵ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.196

Έμμεσα δόθηκε τότε το πράσινο φως από τους Ευρωπαίους για μια γενικευμένη εξέγερση στα Βαλκάνια εναντίον των Οθωμανών. Ο οικονομικός στόχος αυτής της πίεσης ήταν, μεταξύ άλλων, να περάσει στα ίδια τα χέρια των Μεγάλων Δυνάμεων η άμεση διαχείριση της οθωμανικής οικονομίας. Οι κινητοποιήσεις των Βαλκάνιων επαναστατών δεν αποθαρρύνονταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Ακόμα και οι Άγγλοι, που παραδοσιακά υπερασπιζόταν την οθωμανική ακεραιότητα: «είχαν αρχίσει να αισθάνονται "αηδιασμένοι" από τις "φοβερές ωμότητες" των Οθωμανών στη Βουλγαρία. Αρχισαν ακόμη να ανακαλύπτουν τον "αναχρονιστικό, βάρβαρο και ανεπαρκή" χαρακτήρα της οθωμανικής διοίκησης και να αντιλαμβάνονται ότι δεν θα πετύχαιναν κατ' ανάγκη δια μέσου αυτής την αξιοποίηση των "παραμυθένιων περιοχών" της Ανατολής»¹¹⁶.

Ο στόχος της νέας σταθεροποίησης στα Βαλκάνια πραγματοποιήθηκε στο Συνέδριο του Βερολίνου (1878). Οι χρηματιστικές διαπραγματεύσεις κατέληξαν σε ρύθμιση του προβλήματος του οθωμανικού χρέους τρία χρόνια αργότερα, με το Διάταγμα του Μωχαρέμ. Βάσει του συμβιβασμού που επετεύχθη, οι ξένοι πιστωτές του οθωμανικού κράτους, αποκτούσαν το δικαίωμα να εισπράττουν και να διαχειρίζονται άμεσα οι ίδιοι ορισμένες κατηγορίες των οθωμανικών δημοσίων εσόδων (τα κρατικά μονοπώλια του αλατιού, του καπνού, των χαρτοσήμων, τους φόρους των οινοπνευματωδών, της αλιείας, τη δεκάτη πάνω στο μετάξι κ.λπ.). Ακόμη, ο σουλτάνος εξαναγκάστηκε να δεχθεί τη δημιουργία ενός ειδικού οργανισμού για την εξυπηρέτηση τους χρέους ("Διοίκηση του Οθωμανικού Δημοσίου Χρέους", Δ.Ο.Δ.Χ.), κάτω από τον άμεσο έλεγχο των επιτροπών των ξένων πιστωτών. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί πως η βαλκανική κρίση του 1875 έδωσε στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις τα πραγματικά κλειδιά για να προσεγγίσουν τον πλούτο της Ανατολής¹¹⁷.

¹¹⁶ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.196

¹¹⁷ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.197-198

3. Οι εξελίξεις στις βαλκανικές οικονομίες και το παράδειγμα της Ελλάδας

Η διεθνής οικονομική ύφεση του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, ενεργοποίησε την τοπική οικονομία σε κάποιες χώρες των Βαλκανίων και επέφερε μια πρώτη αξιοσημείωτη φάση εκβιομηχάνισής τους. «Γι' αυτή την ειδική κατηγορία των χωρών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, η διεθνής οικονομική ύφεση του 19^{ου} αιώνα ενεργοποίησε σε τοπική κλίμακα μια πρώτη αξιοσημείωτη φάση εκβιομηχάνισης. Παρόμοια φαινόμενα, αλλά με μικρότερη ένταση παρατηρήθηκαν στη Ρουμανία, στα Βαλκάνια γενικότερα και στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επίσης, στενά συνδεδεμένη με την ευρωπαϊκή ύφεση του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα φαίνεται ότι είναι και η ανάπτυξη των οικονομιών της Ανατολικής Ευρώπης»¹¹⁸.

Οι βαλκανικές τοπικές οικονομίες ήταν ενσωματωμένες στη διεθνή αγορά, μέχρι τα μέσα περίπου του αιώνα, κυρίως μέσω των εξαγωγών τους. Η διασύνδεση των αγορών τους με εκείνες της Δυτικής Ευρώπης, γινόταν μέσω κάποιων αγροτικών και ζωικών προϊόντων (όπως τα δημητριακά, για τη Ρουμανία, το μετάξι ή οι σταφίδες για την Ελλάδα, κ.λπ.), τα οποία παρουσίαζαν εξαιρετική ζήτηση. Ωστόσο, αυτός ο τύπος ενσωμάτωσης στο διεθνές σύστημα δεν επέτρεπε ούτε το σχηματισμό μιας σημαντικής εσωτερικής αγοράς ούτε τη δημιουργία ενός συστήματος πραγματικής εθνικής οικονομίας. Επρόκειτο για ένα παραδοσιακό αγρο-εξαγωγικό τύπο διάρθρωσης της οικονομίας, που στηριζόταν στην ανάπτυξη ορισμένων περιοχών, όχι απαραίτητα συνδεδεμένων μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα, στην παγκόσμια αγορά δεν ενσωματωνόταν η εθνική οικονομία, αλλά μόνο αυτές οι περιοχές, μέσω των εξαγόμενων προϊόντων. Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Βεργόπουλος: «Δεν είναι περίεργο που οι χώρες με αποδιοργανωμένη αγρο-εξαγωγική οικονομία παρουσιάζουν συχνά θετικό εμπορικό ισοζύγιο: το εμπορικό πλεόνασμα είναι μια ένδειξη ατροφίας της εσωτερικής αγοράς και αυτό ακριβώς, στο βάθος, εκφράζει μιαν ασθενική ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά. Αυτός ο τύπος οικονομίας δεν μπορεί να εξασφαλίσει μια πραγματική λειτουργία "διεξόδου", την οποία αναζητούσαν τόσο πολύ οι δυτικές οικονομίες αυτή την εποχή»¹¹⁹.

¹¹⁸ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.14

¹¹⁹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.194

Για να εξασφαλιστεί μια πραγματική λειτουργία “διεξόδου”, για τις δυτικές οικονομίες, το πρότυπο του εξωτερικού εμπορίου μεταβάλλεται στις βαλκανικές χώρες, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Η Ελλάδα ήταν η χώρα με τα πιο μεγάλα ελλείμματα στο εξωτερικό εμπόριο, συνεπώς η χώρα που η εσωτερική της αγορά ήταν η πιο ενσωματωμένη στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Τα ελλείμματα αυτά στο εμπορικό ισοζύγιο δημιουργήθηκαν ταυτόχρονα με την ανάπτυξη της εσωτερικής ζήτησης για κεφαλαιουχικά αγαθά και με την εισαγωγή ξένων κεφαλαίων και επενδύσεων. Τον ίδιο δρόμο, με πιο αργούς ρυθμούς, ακολούθησαν η Σερβία, η Βουλγαρία και η Ρουμανία. Έτσι, διαμορφώνεται ένα νέο μοντέλο εξωτερικού εμπορίου: οι βαλκανικές χώρες εξάγουν για να χρηματοδοτήσουν τις εισαγωγές, οι οποίες γίνονται το νέο στήριγμα των οικονομιών τους. Σαν αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού, άρχισαν να καθιερώνονται οι έννοιες της εθνικής οικονομίας, της αλληλεξάρτησης των τομέων της οικονομίας και της σημασίας που έχει η διαμόρφωση της πολιτικής του κράτους¹²⁰.

Η μαζική όμως εισβολή των ευρωπαϊκών κεφαλαίων στα Βαλκάνια υπό μορφή δανείων, τραπεζιτικών οργανισμών ή χρηματοδότησης μεγάλων δημοσίων έργων ανέτρεψε τις δομές των οικονομιών τους. Αφ’ ενός, οδήγησε σε αποτυχία κάθε προσπάθεια των τοπικών αστικών τάξεων να διαδραματίσουν έναν ανεξάρτητο ρόλο στην οικονομική ζωή των χωρών τους. Αφ’ ετέρου, σαν αποτέλεσμα αυτού του χρηματιστικού αναβρασμού και από τις συνεχείς συνάψεις διεθνών δανείων, επήλθε η διόγκωση του δημοσίου χρέους των χωρών αυτών και η επιβολή οικονομικών ελέγχων από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις σ’ αυτές¹²¹.

Η Ελλάδα ήταν η πρώτη από τα βαλκανικά κράτη, που ακολούθησε το δρόμο των “διεξόδων”. Αυτό συνέβη εξ’ αιτίας ορισμένων ευνοϊκών συνθηκών που ίσχυαν για την ελληνική κοινωνία εκείνη την εποχή. Κατά πρώτον, η Ελλάδα διέθετε έναν σχεδόν τελειοποιημένο και ισχυρό κρατικό μηχανισμό. Η ύπαρξη Συντάγματος, πολιτικών κομμάτων και ενός δικτύου δημόσιας εκπαίδευσης ευνόησαν την αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Κατά δεύτερον, ο επαναπατρισμός των πλούσιων Ελλήνων από τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, εξασφάλισε στη χώρα μια σημαντική βάση συσσωρευμένων κεφαλαίων. Η τρίτη ευνοϊκή συνθήκη ήταν ότι το νέο ελληνικό κράτος προσέφερε μεγάλες ευκαιρίες στις δυτικές οικονομίες, καθώς φιλοδοξούσε να ενσωματώσει το σύνολο του ελληνισμού και να

¹²⁰ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.194-195

¹²¹ Κοπά Μ., ό.π., σελ.324-325

αντικαταστήσει την πολιτική και στρατιωτική κυριαρχία των Οθωμανών στην ευρύτερη περιοχή. Τέλος, στην Ελλάδα υπήρχε ήδη μια αναπτυσσόμενη τοπική αγορά, νέοι παραγωγικοί τομείς ήταν υπό εγκατάσταση και γενικότερα οι αστικές κοινωνικές σχέσεις ήταν πιο ανεπτυγμένες συγκριτικά με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες¹²².

Μετά το 1875, παρατηρείται μια διαρκώς αυξανόμενη τροφοδότηση της ελληνικής αγοράς με ρευστό κεφάλαιο που προσφερόταν για κάθε είδους κερδοφόρες επενδύσεις. Μία πηγή αυτής της ρευστότητας στην ελληνική οικονομία, προερχόταν από τα δυτικοευρωπαϊκά κεφάλαια και την επιχειρούμενη, εκείνη την περίοδο, εξαγωγή τους προς την Ανατολή. Παράλληλα, την ίδια εποχή πολλοί Έλληνες τραπεζίτες και πλούσιοι έμποροι της Κωνσταντινούπολης, της Ρουμανίας ή της Ρωσίας, εγκαθίστανται στην Αθήνα, μεταφέροντας και σημαντικά κεφάλαια¹²³.

Ο κύριος λόγος της εγκατάστασης των ομογενών τραπεζιτών και εμπόρων υπήρξε η ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση και ο περιορισμός του διεθνούς εμπορίου, που λειτούργησαν ως ερέθισμα για την αφύπνιση του εθνικισμού στις οικονομικά και πολιτικά εξαρτημένες περιοχές. Χαρακτηριστική μαρτυρία, για τις επιπτώσεις που δημιούργησε στους ομογενείς τραπεζίτες η ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση, είναι αυτή του Ανδρέα Συγγρού στα *Απομνημονεύματά* του. Επιγραμματικά, αναφέρει πως οι πρώτες κινήσεις κεφαλαίων προς το ελληνικό κράτος, σχετίζονται με τις νέες συνθήκες που άρχισαν να επικρατούν στον δανεισμό του οθωμανικού δημοσίου, όπου η εμφάνιση των ευρωπαϊκών τραπεζών σήμανε το τέλος της χρυσής εποχής για τους λεγόμενους "σαράφηδες του Γαλατά", δηλαδή τους Έλληνες ανταλλάκτες συναλλάγματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹²⁴. Επίσης, οι Έλληνες έμποροι των παροικιών επλήγησαν ιδιαίτερα από την κρίση, διότι οι κύριες δραστηριότητές τους, που είχαν να κάνουν με τις εξαγωγές σιτηρών και κλωστο-υφαντουργικών πρώτων υλών, ήταν προσανατολισμένες προς τα δυτικο-ευρωπαϊκά καταναλωτικά κέντρα.

¹²² Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.198-199

¹²³ Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή-Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, μετάφραση: Τσουκαλάς Κ.-Πετροπούλου Ι., Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σελ.246

¹²⁴ Αγριαντώνη Χ., ό.π., σελ.63

Σε ένα άλλο επίπεδο, η αφύπνιση του εθνικισμού στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σερβία, Βουλγαρία, Μαυροβούνιο, Αλβανία, Ρουμανία κ.λπ.), κατέληξε όχι μόνο στη δημιουργία ανεξάρτητων εθνικών αστικών κρατών αλλά και στον πολλαπλασιασμό των απειλών ενάντια στις εμπορικές εθνικές μειονότητες, ανάμεσά τους και η ελληνική, που εξασφάλιζαν τη σύνδεση ανάμεσα σ' αυτές τις περιοχές και τη διεθνή αγορά. Οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς απειλούνταν πλέον όχι μόνο οικονομικά από τη συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου, αλλά και εθνικά από τη δημιουργία εθνικών κρατών στους χώρους των παροικιών και έτσι είδαν διέξοδο από αυτή την διπλή κρίση, με τη μετακίνηση τους στο ελληνικό κράτος¹²⁵.

Το αποτέλεσμα αυτής της διπλής κρίσης, ήταν ότι το σύνολο, σχεδόν, του ελληνισμού συγκεντρώθηκε περίπου στις περιοχές που απαρτίζουν το σημερινό ελληνικό κράτος. Αυτό το γεγονός είχε με τη σειρά του μια διπλή συνέπεια: σε οικονομικό επίπεδο, το ελληνικό κράτος για πρώτη φορά στην ιστορία του παρουσίασε ένα θετικό ισοζύγιο στις μετακινήσεις κεφαλαίων και κεφαλαιούχων και σε κοινωνικό επίπεδο, ήταν η ουσιαστική αφετηρία της διαδικασίας οργανικής ένταξης των παροίκων στην ελληνική κοινωνία¹²⁶. Η εγκατάσταση Ελλήνων τραπεζιτών και χρηματιστών στην Αθήνα, αποτέλεσε την απαρχή μιας ευρύτερης διαδικασίας, με την οποία συντελέστηκε η ανάδειξη του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου για το σύνολο του ελληνισμού, στην οποία θα αναφερθούμε και παρακάτω στην εργασία μας.

Τα κεφάλαια των Ελλήνων του εξωτερικού στράφηκαν σε γενικές γραμμές προς 'άνορθόδοξες' κατευθύνσεις, όπως: «α) αγορά αστικής και αγροτικής γης και κερδοσκοπία πάνω σ' αυτή, β) δανειοδοτήσεις προς το Κράτος, με όρους βαρύτατους και με εγγυήσεις εξαιρετικές, γ) κερδοσκοπία στο Χρηματιστήριο (το Χρηματιστήριο Αθηνών ιδρύθηκε ακριβώς το 1876), δ) σε συνεταιρισμό με αλλοδαπά κεφάλαια, τοποθετήσεις σε ελληνικά χρεώγραφα (των δανείων του εξωτερικού) εκδιδόμενα στα χρηματιστήρια του Λονδίνου, του Παρισιού, του Βερολίνου κ.λπ.»¹²⁷.

¹²⁵ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.199

¹²⁶ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.17-18

¹²⁷ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.19

Ο χαρακτήρας αυτών των επιλογών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ‘‘ανορθόδοξος’’, διότι αφ’ ενός διόγκωναν τον παρασιτικό-κερδοσκοπικό χαρακτήρα των επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία και αφ’ ετέρου εξέθεταν το κράτος, στο οποίο κυρίως διοχετεύονταν τα κεφάλαια αυτά, σε κάθε είδους πιέσεις των εγχώριων και ξένων χρηματιστικών κύκλων. Εξ’ αιτίας αυτού του γεγονότος, δημιουργήθηκε η ανάγκη να υπάρξει στην Ελλάδα μια κυβέρνηση που να λάβει πρωτοβουλίες και να συνεργασθεί θετικά με τους ξένους και τους Έλληνες κεφαλαιούχους, με σκοπό την ομαλή μετάβαση προς ένα καινούργιο διεθνές και εσωτερικό οικονομικό στερέωμα και την αναζήτηση μιας νέας φυσιογνωμίας για την ελληνική κοινωνία¹²⁸.

Κατόπιν αυτών των επιλογών και σε σύντομο χρονικό διάστημα, λόγω του πολύ υψηλού ελλείμματος των δημόσιων προϋπολογισμών, που ήταν πέρα από την δυνατότητα κάλυψης από τα τακτικά έσοδα, το ελληνικό κράτος στράφηκε σε έκτακτες πηγές εσόδων, όπως ο εσωτερικός αλλά και ο εξωτερικός δανεισμός. Μέσα αυτές τις συνθήκες η Ελλάδα υποχρεώθηκε να κάνει έκκληση στη διεθνή πίστη, αλλά οι αγορές εξ’ αιτίας των προηγούμενων πτωχεύσεων της χώρας ήταν κλειστές. Κατά την περίοδο αυτή, όπως προείπαμε, οι Μεγάλες Δυνάμεις επιζητούσαν όχι μόνο μια οριστική ρύθμιση του μη εξοφλημένου χρέους, αλλά και την ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στα νέα διεθνή χρηματιστικά κυκλώματα¹²⁹.

Η οριστική διευθέτηση του παλιού ελληνικού χρέους έγινε το Δεκέμβριο του 1878, με ένα συμπληρωματικό κεφάλαιο της συνθήκης του Βερολίνου. Από τότε άνοιξαν εκ νέου οι διεθνείς χρηματιστικές αγορές για το δανεισμό του ελληνικού κράτους, που απέφερε στη χώρα, μέχρι το 1893, συνολικά 640 εκατομμύρια χρυσά φράγκα· ένα ποσό 6 με 7 φορές μεγαλύτερο από τις ετήσιες δαπάνες του προϋπολογισμού. Η τιμή έκδοσης αυτών των δανείων ήταν κατά μέσο όρο 72%. Αυτή η τιμή έκδοσης, αρκετά χαμηλή ως προς το άρτιο, επέτρεπε στους πιστωτές να δέχονται επίσης χαμηλά ονομαστικά επιτόκια, από 4 ως 6%. Ο συνδυασμός των δύο αυτών στοιχείων έδινε την ευχέρεια στους πιστωτές να εξασφαλίζουν τη σχεδόν ολική εξόφληση του δανεισμένου κεφαλαίου σε μια μέση περίοδο περίπου δέκα χρόνων. Από τον ενδέκατο χρόνο, τα χρεολύσια και οι τόκοι ήταν καθαρό κέρδος. Η σημασία αυτών των τοποθετήσεων γινόταν ακόμα μεγαλύτερη, συνυπολογίζοντας ότι την ίδια περίοδο τα επιτόκια στις ευρωπαϊκές οικονομίες κρατούνταν σε πολύ

¹²⁸ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.19

¹²⁹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.201-202

χαμηλότερα επίπεδα (κάτω του 2%). Αυτό είχε σαν συνέπεια την αύξηση του ποσού των δημοσίων δαπανών για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους¹³⁰.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας μετά τη διευθέτηση του παλιού χρέους. Η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό ήταν συνειδητή επιλογή του Τρικούπη (όπως και των άλλων ελληνικών κυβερνήσεων της εποχής), καθώς έτρεφε μεγάλη αισιοδοξία για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας και τις δυνατότητές της να αποπληρώσει εν καιρώ τα δάνεια. Από τη μαζική εξαγωγή κεφαλαίων από τις ανεπτυγμένες χώρες, που κατευθύνθηκαν προς τον δανεισμό των κυβερνήσεων και τις επενδύσεις σε άλλες χώρες, η Ελλάδα ασφαλώς επωφελήθηκε. Συγχρόνως όμως, "εθίστηκε" στη σχετική ευκολία του εξωτερικού δανεισμού και καθώς δεν κατόρθωσε να εξισορροπήσει τις δαπάνες των δανείων με τους εγχώριους πόρους, οδηγήθηκε στην πτώχευση του 1893¹³¹.

Η κρίση του διεθνούς εμπορίου, λόγω της "Μεγάλης Ύφεσης" και η εμφάνιση προστατευτικών μέτρων σε όλη την Ευρώπη, επέφεραν στην Ελλάδα ένα σημαντικό περιορισμό των εσόδων της σε συνάλλαγμα. Έτσι η ικανότητα χρηματοδότησης των εισαγωγών μειώθηκε σημαντικά και ανάγκασε με τη σειρά του το ελληνικό κράτος να καταφύγει σε προστατευτικά μέτρα, κυρίως για τα βιομηχανικά προϊόντα. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων στο διεθνές και στο εσωτερικό οικονομικό περιβάλλον, ήταν η πραγματοποίηση της πρώτης φάσης της ελληνικής εκβιομηχάνισης¹³².

Η πρώτη φάση της ελληνικής βιομηχανικής ανάπτυξης είχε κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με την προσέγγιση της Χριστίνας Αγριαντώνη: «Η κατανομή των βιομηχανιών στους διάφορους κλάδους, δεν αφήνει αμφιβολία ότι κίνητρο και στόχος τους ταυτόχρονα ήταν ο ταχύτατος αναπτυσσόμενος αστικός χώρος -η προοπτική, δηλαδή, της εγχώριας αγοράς-, αφού πρόκειται κυρίως για μια ελαφρά βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών»¹³³.

¹³⁰ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.202-203

¹³¹ Αγριαντώνη Χ., ό.π., σελ.67-68

¹³² Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.203

¹³³ Αγριαντώνη Χ., ό.π., σελ.58-59

Στο επιχειρηματικό πεδίο, φαίνεται πως το ενδιαφέρον αυτό για τη βιομηχανία ενεργοποιήθηκε από τα ευνοϊκά επίπεδα τιμών, καθώς και από το γεγονός ότι τα συσσωρευμένα κεφάλαια από παλιότερες δραστηριότητες, όπως ο δανεισμός της αγροτικής παραγωγής και το εμπόριο, παρουσίαζαν μια σημαντική κάμψη. Επίσης, η μετάβαση από τον ιστίο στον ατμό, που ήταν σε εξέλιξη εκείνη την περίοδο, δημιούργησε μια δομική κρίση στη ναυτιλία, και έστρεψε προσωρινά τα συσσωρευμένα κεφάλαια σε άλλες τοποθετήσεις¹³⁴.

Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκείνη την περίοδο τοποθετείται η ανάπτυξη της σύγχρονης, καπιταλιστικής οικονομίας στην Ελλάδα με βασικά γνωρίσματά την εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση και τις νέου τύπου κοινωνικές σχέσεις. Είναι η εποχή που αποδιαρθρώνονται οι επιβιώσεις του προβιομηχανικού, οθωμανικού πλαισίου, που ως ένα βαθμό καθόριζαν τις οικονομικές πρακτικές και συμπεριφορές. Είναι η εποχή, εν τέλει, που το οικονομικό σύστημα της χώρας συντονίζει τον βηματισμό του, αν και από αδύναμη θέση, με τη διεθνή, καπιταλιστική οικονομία¹³⁵.

Η σημαντική εισροή κεφαλαίων και η πραγματοποίηση επενδύσεων σε διάφορους τομείς της ελληνικής οικονομίας, συνετέλεσε στην διαμόρφωση μιας κοινωνικής διαστρωμάτωσης γύρω από το χώρο των ιδιωτικών σχέσεων. Το ελληνικό κράτος συνέβαλε επίσης στη διαδικασία αυτή, καθώς συχνά λειτούργησε με όρους ιδιωτικού δικαίου. Αυτές οι κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές, είχαν σαν αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός στρώματος επιχειρηματιών και ενός στρώματος εργαζομένων στις πόλεις¹³⁶.

Οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην ελληνική οικονομία είχαν όμως και πολλαπλές επιπτώσεις. Το ευνοϊκό καθεστώς με το οποίο αναπτύχθηκε ο αγροτικός τομέας έλαβε τέλος. Συγκεκριμένα, η συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος οδήγησε μια μεγάλη μάζα του πληθυσμού στην εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, ενώ η εμπορική ύφεση και η κάμψη των εξαγωγών οδήγησαν σε σημαντική μείωση των δημοσιονομικών εσόδων¹³⁷.

¹³⁴ Αγριαντώνη Χ., ό.π., σελ.59

¹³⁵ Αγριαντώνη Χ., ό.π., σελ.55

¹³⁶ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.24

¹³⁷ Αγριαντώνη Χ., ό.π., σελ.56

Σε γενικές γραμμές, τα κύρια χαρακτηριστικά που εκδηλώθηκαν με την εμφάνιση της διεθνούς κρίσης, ήταν τα εξής: 1) κρίση των ελληνικών εξαγωγών και κρίση συναλλάγματος, 2) μείωση των εισαγωγών και δασμολογική προστασία, 3) υποτίμηση του νομίσματος, 4) πιο ενεργή παρέμβαση του κράτους στην οικονομία, 5) αλλαγές στον προσανατολισμό των δημοσίων δαπανών και των ιδιωτικών επενδύσεων. Όπως σημειώνει ο Βεργόπουλος: «Αποτέλεσμα αυτής της πορείας ήταν ότι η κρίση, ενώ στο διεθνή χώρο εμφανίσθηκε αρχικά ως μια ``κρίση στασιμότητος``, στην Ελλάδα έλαβε από πολύ νωρίς τα χαρακτηριστικά μιας ``μεταβατικής κρίσης`` για την μεταβολή παραγωγικών δομών της χώρας»¹³⁸.

¹³⁸ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.100

4. Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου

Στον ευρωπαϊκό χώρο, η ιδέα του εθνικισμού αρχίζει να παίρνει μια συγκεκριμένη μορφή, καθώς επικρατεί η άποψη που προωθεί: «το μετασχηματισμό των "εθνών" σε κυρίαρχα εθνικά κράτη, με συμπαγή επικράτεια, καθορισμένη από το χώρο που είχε αποικισθεί από τα μέλη του "έθνους", το οποίο οριζόταν με τη σειρά του από την ιστορία του, τον κοινό του πολιτισμό, την εθνική του σύνθεση και, σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, τη γλώσσα του»¹³⁹. Στην ουσία, τα κινήματα που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη και απέβλεπαν στο σχηματισμό εθνικών κρατών, ήταν κυρίως πολιτικά προγράμματα που βασίζονταν, θεωρητικά, στην ιδέα του εθνικισμού.

Άλλωστε υπήρχε μια τάση χειραφέτησης των μαζικών εθνικιστικών κομμάτων και κινήματων από την προηγούμενη ιδεολογική ταύτιση τους με τον φιλελεύθερο ριζοσπαστισμό. Μερικά κινήματα που αποσκοπούσαν στην εθνική ανεξαρτησία μετακινήθηκαν προς έναν σοσιαλισμό περισσότερο εθνικό παρά διεθνή. Άλλα κινήματα στράφηκαν προς μια ιδεολογία βασισμένη στο αίμα, τη γη, τη γλώσσα, ότι λίγο-πολύ αντιλαμβάνονταν ως εθνική παράδοση¹⁴⁰. Τα εθνικιστικά κινήματα στην Ευρώπη πέτυχαν τελικά το στόχο τους και σύντομα συγκρότησαν ανεξάρτητα εθνικά κράτη. Οι εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο είχαν μοιραία επίδραση και στο βαλκανικό, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον αγώνα του Γαριβάλδη στην Ιταλία και την ενοποίηση της Γερμανίας, που ενέπνευσαν τους Έλληνες και δημιούργησαν ένα κλίμα ενθουσιασμού για τη δική τους εθνική ολοκλήρωση.

Μετά το 1875, όπως έχει ήδη ειπωθεί, παρατηρείται μια μακροχρόνια ύφεση του διεθνούς εμπορίου και μια άνθηση του προστατευτισμού στην Ευρώπη και μετέπειτα στις βαλκανικές χώρες. Οι χρηματιστικοί μηχανισμοί αποκτούν μεγαλύτερη σπουδαιότητα απ' ότι οι εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ των εθνών. Σ' αυτό το ευνοϊκό περιβάλλον μπόρεσαν να αναπτυχθούν οι εθνικισμοί, που στις εξαρτημένες κοινωνίες, όπως των Βαλκανίων, αποσκοπούσαν στη δημιουργία σταθερών κρατικών μηχανισμών¹⁴¹.

¹³⁹ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.131-132

¹⁴⁰ Hobsbawm E.J., ό.π., σελ.457-458

¹⁴¹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.203-204

Οι βαλκανικοί εθνικισμοί, όσο αφορά τους εξωτερικούς στόχους, αναπτύχθηκαν γενικά προς την κατεύθυνση της εθνικής απελευθέρωσης από τους Οθωμανούς και τις Μεγάλες Δυνάμεις που τους στήριζαν. Όμως και από την πλευρά των μουσουλμάνων της Βαλκανικής, ο παλιός οθωμανικός κοσμοπολιτισμός, παραχώρησε τη θέση του σ' ένα νεοτουρκικό θρησκευτικό εθνικισμό, υποκινούμενο κυρίως από τους παραδοσιακούς γραφειοκράτες και τα προνομιούχα στρώματα της αυτοκρατορίας. Όσο αφορά τους εσωτερικούς στόχους, οι βαλκανικοί εθνικισμοί είχαν στόχο την οικοδόμηση εθνικών κοινωνιών, οικονομικά ολοκληρωμένων και ισχυρών. Το πιο κατάλληλο μέσο για την πραγμάτωσή τους ήταν η δημιουργία αποτελεσματικών κρατικών μηχανισμών. Γι' αυτό το λόγο η εντυπωσιακή εμφάνιση του εθνικισμού στα Βαλκάνια, αυτή την περίοδο, εκδηλώνεται και με την άνθηση των δημόσιων υπηρεσιών και των ενόπλων δυνάμεων. Σαν αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, μετά το 1875, οι δημόσιοι υπάλληλοι και στρατιωτικοί αναδείχθηκαν ως τα νέα ανερχόμενα στρώματα των βαλκανικών κοινωνιών, καθώς η αναρρίχηση σ' αυτές τις θέσεις συμβόλιζε την κυριότερη μορφή κοινωνικής ανόδου¹⁴².

Με την οικονομική κρίση σε εξέλιξη και την επιλογή της πολιτικής των "διεξόδων" για τα ευρωπαϊκά κεφάλαια, η γεωπολιτική ισορροπία έπρεπε αργά ή γρήγορα να ανατραπεί στην περιοχή των Βαλκανίων και να αντικατασταθεί είτε από καθεστώτα άμεσου αποικισμού είτε από νέα εθνικά κράτη. Στο βαθμό, που η άμεση αποικιοποίηση από την μεριά των Μεγάλων Δυνάμεων παρουσιαζόταν ανεφάρμοστη, λόγω των ανταγωνισμών μεταξύ τους, οι εθνικές μειονότητες που ζούσαν υπό την Οθωμανική κυριαρχία, είχαν πλέον τη δυνατότητα, να προγραμματίσουν την οικοδόμηση μιας εθνικής εστίας. Η Μεγάλη Ιδέα, που κάποτε για τους Έλληνες αποτελούσε ένα αόριστο και μακρινό εθνικό όνειρο, μετατρεπόταν σε σχέδιο άμεσης εφαρμογής, καθώς ήταν πια σαφές ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορούσε πια να αναστείλει το διαμελισμό της παρά μόνο βραχυπρόθεσμα¹⁴³.

¹⁴² Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.204

¹⁴³ Τσουκαλάς Κ., ό.π., σελ.363-364

Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να προχωρήσουν στην λύση του Οθωμανικού προβλήματος μέσα από ένα αναδιαμοιρασμό των εδαφών της, που πήρε μια ολοκληρωμένη μορφή στο Συνέδριο του Βερολίνου. Τότε, για πρώτη φορά, οι Έλληνες ανακάλυψαν ότι δεν ήταν οι μόνοι που φιλοδοξούσαν να διαδεχθούν το οθωμανικό κράτος, καθώς το ίδιο ίσχυε για όλους σχεδόν τους βαλκάνιους γείτονες και τις Μεγάλες Δυνάμεις που τους υποστήριζαν¹⁴⁴.

Για την ελληνική κοινωνία του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, το κύριο και παράλληλα ανικανοποίητο αίτημά της για εθνική ολοκλήρωση, λειτουργούσε, ως ένα βαθμό, και σαν αντιπερισπασμός για τα εσωτερικά κοινωνικά προβλήματα. Η διαρκής πρόταξη του εθνικού ζητήματος είχε δύο αξιοσημείωτες συνέπειες: α) το αλυτρωτικό ζήτημα απέβη ο χώρος στον οποίο κατ' εξοχήν επενδύετο το σύνολο των εσωτερικών κοινωνικών αγώνων. Ολόκληρη η εσωτερική ζωή της ελληνικής κοινωνίας προσδιορίστηκε από την τοποθέτηση των επιμέρους φορέων και τάξεων απέναντι στο πρόβλημα της εθνικής ολοκλήρωσης· β) έτσι, το αλυτρωτικό ζήτημα έγινε ένα είδος καταλύτη για την ενεργοποίηση του δυναμικού της ελληνικής κοινωνίας. Οι κυβερνήσεις σχηματίζονται ή καταρρέουν, ο θρόνος, τα κόμματα, οι διανοούμενοι, ο στρατός, οι Μεγάλες Δυνάμεις εγκρίνονται ή αποδοκιμάζονται με κριτήριο την τοποθέτησή τους, πραγματική ή υποτιθέμενη, στο ζήτημα αυτό. Η Μεγάλη Ιδέα αποβαίνει το κατ' εξοχήν πεδίο της δημαγωγίας, διότι ακριβώς αναφέρεται σ' ένα ζωτικής σημασίας για την ελληνική κοινωνία. Όμως, η Μεγάλη Ιδέα, παρ' όλον ότι μετατοπίζει όλα τα άλλα κοινωνικά προβλήματα, εν τούτοις δεν τα καταργεί αλλά τα τοποθετεί απλώς σ' ένα διαφορετικό πλαίσιο»¹⁴⁵.

Μέχρι εκείνο το σημείο, η πολιτική που είχε επιλέξει να ακολουθήσει το Ελληνικό κράτος έναντι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, για τα εδάφη που θεωρούσε πως έπρεπε να ενσωματωθούν στο μεγάλο ελληνικό κράτος, ήταν εκείνη της εξελικτικής διάβρωσης. Η εξελικτική διάβρωση, που σαν κύριο μοχλό είχε το ελληνικό κεφάλαιο στην Οθωμανική αυτοκρατορία, θα επιτυγχανόταν χωρίς να έθετε σε κίνδυνο τις σχέσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά δεν θα έθετε και σε περιπέτειες το ελληνικό κράτος και τα κεφάλαια των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Συνεπώς, το Ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να θεωρηθεί ακόμα σαν πραγματικό

¹⁴⁴ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.37-38

¹⁴⁵ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.33-34

ενεργό κέντρο του ελληνισμού καθώς αντιμετωπιζόταν σαν μια απλά επαρχία του επικείμενου μεγάλου ελληνικού κράτους.

Η κατάσταση αυτή αλλάζει μετά το 1875, καθώς η οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, σε συνδυασμό με την εισροή των κεφαλαιούχων και των κεφαλαίων από το εξωτερικό, επέφερε μία σημαντική βελτίωση της θέσης του. Έτσι, τέθηκε πλέον το πρόβλημα του ενιαίου εθνικού κέντρου. Η πολιτική της εξελικτικής διάβρωσης παραχώρησε τη θέση της σε μια ενιαία εθνική πολιτική, που θα ενορχηστρωνόταν και θα καθοδηγούταν από το εθνικό κέντρο, με την Αθήνα στο ρόλο του 'Γενικού Επιτελείου' για τον ελληνισμό¹⁴⁶.

Η διαμόρφωση της έννοιας του εθνικού κέντρου έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι υποδήλωνε την επικείμενη αναμέτρηση του ελληνισμού με τους Οθωμανούς, με το σλαβισμό και με το γερμανισμό. Η αναμέτρηση, για τους Έλληνες, φαινόταν πως δεν θα περιοριζόταν σε μικρής έκτασης ζητήματα, αλλά θα ήταν πλήρης και κατά μέτωπο. Αυτή η προετοιμασία για την επικείμενη αναμέτρηση, επέβαλλε τη διαμόρφωση του εθνικού κέντρου προκειμένου να παίζει το ρόλο του¹⁴⁷.

Η νέα μορφή που πήρε ο εθνικισμός στην Ελλάδα, ήταν εν μέρει αποτέλεσμα των νέων οικονομικών συνθηκών που επικράτησαν στην Ευρώπη, αλλά τροφοδοτήθηκε κυρίως από την κατάσταση που διαμορφώθηκε για τον ελληνισμό στην περιοχή των Βαλκανίων και στη Νότια Ρωσία, όπου λόγω της ανάπτυξης των τοπικών εθνικών και αστικών κινημάτων οι Έλληνες απομακρύνθηκαν και κατευθύνθηκαν κυρίως στις περιοχές γύρω από το Αιγαίο¹⁴⁸.

Οι μεταβολές αυτές αποτέλεσαν την αφορμή για να επαναπροσδιοριστεί το περιεχόμενο και να πάρει μια νέα μορφή η 'Μεγάλη Ιδέα'. Ο στόχος που τίθετο πλέον, δεν ήταν η επιστροφή προς το αρχαίο ένδοξο παρελθόν, ούτε η αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά η δημιουργία ενός μεγάλου νεοελληνικού κράτους με επίκεντρο το χώρο του Αιγαίου. Η 'Μεγάλη Ιδέα' ήταν πλέον φορτισμένη με ένα νέο, εκσυγχρονισμένο περιεχόμενο: την αστική ανάπτυξη και την εθνική συσπείρωση των Ελλήνων¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.40-41

¹⁴⁷ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.41

¹⁴⁸ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.85

¹⁴⁹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.85-86

Η πολιτική που ακολουθήθηκε με σκοπό την αστική ανάπτυξη και την εθνική ολοκλήρωση, όπως παρατηρεί ο Βεργόπουλος, οδήγησε στην δημιουργία ενός: «αστισμού δυτικοευρωπαϊκού τύπου, με άξονα το ιδιωτικό κεφάλαιο, και με προοπτική την αποσυμφόρηση των εξουσιών, την ενίσχυση της ιδιωτικής κοινωνίας, τη διαμόρφωση ενός διακεκριμένου και αυτονομημένου επιχειρηματικού πεδίου. Στην πράξη (...) έλαβε τη μορφή μιας "εισβολής" στον ελλαδικό χώρο του αλλοδαπού κεφαλαίου και του ελληνικού της διασποράς. Λόγω της σχετικής δυσπραγίας των επιχειρήσεων στο διεθνή χώρο, η Ελλάδα έλαβε προς στιγμήν τις φανταστικές διαστάσεις ενός "Μονακό" και ενός "νέου Ελδοράδο", στα μάτια των Ελλήνων κεφαλαιούχων του εξωτερικού, κερδοσκόπων και μη»¹⁵⁰.

Σε τελευταία ανάλυση, η διεθνής οικονομική ύφεση του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, έκανε δυνατή μια νέα διάρθρωση της παγκόσμιας αγοράς. Αυτός ο μετασχηματισμός, που επιχειρήθηκε με την ώθηση του ευρωπαϊκού χρηματιστικού κεφαλαίου, ήταν ένα πρώτο βήμα προς μια διεθνή οικονομία στηριγμένη όχι πια στην βάση των μεμονωμένων προϊόντων ή των χωριστών τομέων, αλλά στη βάση της ύπαρξης μεγάλων εθνικών οικονομικών συνόλων. Αυτή ήταν η τυπική εξέλιξη των βαλκανικών κρατών, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση το ελληνικό. Η νέα διάρθρωση θα επέτρεπε στο διεθνές εμπόριο αργότερα να επαναναπτυχθεί σε νέες βάσεις, που θα προέκυπταν από τη διεθνή διαίρεση της εργασίας¹⁵¹.

Οι κρατικοί μηχανισμοί, οι ένοπλες δυνάμεις, οι δημόσιοι υπάλληλοι εξασφάλισαν τα νομικά, οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια αυτών των νέων "διεξόδων" του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Αυτές οι "διέξοδοι" δεν ήταν μόνο μια απλή δυνατότητα πρόσθετης κατανάλωσης αλλά, κυρίως, ένα μέσο για τη δραστηριοποίηση του κεφαλαίου σε μεγαλύτερη κλίμακα. Καθώς το δημόσιο χρέος ήταν η κυριότερη μορφή τοποθέτησης κεφαλαίων σε διεθνή κλίμακα, η ανάπτυξη των κρατικών μηχανισμών στις εξαρτημένες οικονομίες πραγματοποιήθηκε σε στενή σύνδεση με τη διεθνή "χρηματιστική έφοδο" προς αυτές ακριβώς τις κοινωνίες¹⁵².

¹⁵⁰ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.86

¹⁵¹ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.205

¹⁵² Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.205

Στις εξαρτημένες βαλκανικές κοινωνίες, αυτός ο τύπος αστικοποίησης της κοινωνίας, διαμέσου του κράτους, καθιέρωσε και ένα άλλο πρότυπο σε σχέση με αυτό των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών. Στα Βαλκάνια ο όρος "αστός" χρησιμοποιούταν με πολύ μεγαλύτερη ευκολία από τον όρο "καπιταλιστής", καθώς η κύρια δύναμη που "επέβαλλε" την αστικοποίηση στις βαλκανικές κοινωνίες βρίσκεται μάλλον προς την πλευρά του κράτους παρά προς την πλευρά της ιδιωτικής κοινωνίας¹⁵³.

¹⁵³ Βεργόπουλος Κ., ό.π., σελ.205-206

5. Ο αστικός εκσυγχρονισμός και η εθνική ολοκλήρωση την περίοδο του

Βενιζέλου

Η περίοδος που εξετάσαμε με τις τελεσθείσες κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες που περιγράφηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, ήταν ουσιαστικά η περίοδος στην οποία τέθηκαν οι βάσεις για ένα εγχείρημα, μέσα στα πλαίσια μιας γενικότερης πολιτικής, που σαν κύριο στόχο είχε τον αστικό εκσυγχρονισμό στην Ελλάδα. Ως αστικό εκσυγχρονισμό, εννοούμε τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού της χώρας ή ακριβέστερα τον εκσυγχρονισμό κατά το δυτικό τρόπο, δηλαδή στα πλαίσια του καπιταλισμού και της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας. Στη νεοελληνική ιστορία, η πολιτική που ακολούθησε ο Βενιζέλος, αντιπροσωπεύει την πιο φιλόδοξη, δυναμική και ολοκληρωμένη προσπάθεια καθολικού αστικού εκσυγχρονισμού¹⁵⁴.

Βέβαια, ο αστικός εκσυγχρονισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος και έχει κοινή πορεία με τον αστικό εθνικισμό. Από την πρώτη στιγμή της εφαρμογής της πολιτικής αυτής από τον Βενιζέλο, το 1910, ο εκσυγχρονισμός τέθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης και ο εθνικισμός προσέφερε την πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίηση της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας¹⁵⁵.

Κατά την πρώτη περίοδο που ο Βενιζέλος εφάρμοσε την πολιτική του (1910-1920), ο αστικός εκσυγχρονισμός συνδέθηκε με τον αλυτρωτισμό, με ιδεολογικό επίχρισμα τη Μεγάλη Ιδέα. Κατά τη δεύτερη περίοδο (1922-1932), συνδέθηκε άρρηκτα με την οικοδόμηση ενιαίου εθνικού κράτους. Συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος εκμεταλλεύτηκε τις διεθνείς συγκυρίες της περιόδου αυτής, που πρόσφεραν το ιδανικό έδαφος για αλυτρωτικές διεκδικήσεις και την ουσιαστική δυνατότητα για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Τότε, για πρώτη φορά, τα συμφέροντα της βρετανικής επεκτατικής πολιτικής, που δρούσε για λογαριασμό κυρίως του αγγλικού κεφαλαίου, συνέπεσαν και συμπορεύτηκαν με τις ελληνικές εθνικές επιδιώξεις. Η αγγλική πολιτική δεν συμεριζόταν μέχρι τότε τις επιδιώξεις των Ελλήνων, οι οποίοι ενστερνίζονταν την Μεγάλη Ιδέα και έβλεπαν τις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού και της εθνικής ολοκλήρωσης ως αξεχώριστες¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Μαυρογορδάτος Θ.Γ.-Χατζηιωσήφ Χ. Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ.9

¹⁵⁵ Μαυρογορδάτος Θ.Γ.-Χατζηιωσήφ Χ. Χ. (επιμ.), *ό.π.*, σελ.10

¹⁵⁶ Μαυρογορδάτος Θ.Γ.-Χατζηιωσήφ Χ. Χ. (επιμ.), *ό.π.*, σελ.10

Η βενιζελική εθνική πολιτική εξέφρασε τα αλυτρωτικά αιτήματα των βρισκόμενων υπό Οθωμανική κατοχή ακόμη Ελλήνων, έχοντας τη στήριξη των πρόσφατα ενταγμένων περιοχών και αφού αναγκάστηκε να εναντιωθεί με την άρνηση της Παλαιάς Ελλάδας να υποστεί τις θυσίες ενός νέου πολέμου. Ο αστικός εκσυγχρονισμός καθοδηγήθηκε σύμφωνα με τις προτεραιότητες του εθνικισμού, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την εκπαίδευση, όπου όχι μόνο το περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων, αλλά και οι κατά καιρούς στρατηγικοί χειρισμοί υπαγορεύθηκαν από επιτακτικές εθνικές σκοπιμότητες¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Μαυρογορδάτος Θ.Γ.-Χατζηιωσήφ Χ. Χ. (επιμ.), ό.π., σελ.11-13

ΕΠΙΛΟΓΟΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, η προσέγγιση της βαλκανικής κρίσης του 1875 στην παρούσα εργασία, επιχείρησε να αναδείξει το γεγονός ότι τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που οδήγησαν στο διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στη δημιουργία ανεξάρτητων βαλκανικών κρατών, πρέπει να εξεταστούν σε συνάρτηση με τη "Μεγάλη Ύφεση" που έπληξε τις ευρωπαϊκές οικονομίες την ίδια περίοδο. Συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε ότι ο αναδιαμοιρασμός των εδαφών στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, με το οποίο τερματίστηκε η κρίση, έδωσε στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις τα πραγματικά κλειδιά για να προσεγγίσουν τον πλούτο της Ανατολής και να αναζητήσουν "σωτήριες διεξόδους" για τα κεφάλαια τους.

Η τοποθέτηση των ευρωπαϊκών κεφαλαίων στις βαλκανικές χώρες, συνοδεύτηκε από ένα γενικότερο μετασχηματισμό των οικονομιών και των κοινωνιών τους. Οι εθνικισμοί που σημείωσαν άνοδο εκείνη την περίοδο, οδήγησαν στην δημιουργία εθνικών κρατών με συγκροτημένες εθνικές αγορές (διαμορφωμένες από μια εθνική οικονομική πολιτική), καλύτερα ενσωματωμένες στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την άνοδο του εθνικισμού, ήταν η περίπτωση της Βουλγαρίας. Το εθνικό της κίνημα που αποσκοπούσε στη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους, καθοδηγήθηκε, όπως είδαμε, από μια θεμελιώδη αντίφαση: ασπάστηκε τη θεωρία του Πανσλαβισμού, ενώ οι Βούλγαροι δεν ήταν Σλάβοι και στράφηκε εναντίον των Ελλήνων με τους οποίους είχε πολιτισμικές επαφές για αιώνες. Δεν θα ήταν λάθος, να υποστηρίξουμε πως οι σκοπιμότητες των Μεγάλων Δυνάμεων, ήταν εκείνες που υπαγόρευαν τις επιλογές των βαλκανικών χωρών και την τελική διαμόρφωση των εθνικών κρατών τους.

Τέλος, έγινε ιδιαίτερη αναφορά στην Ελλάδα, καθώς αποτέλεσε το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινωνικο-οικονομικού μετασχηματισμού στα Βαλκάνια. Την περίοδο αυτή, το ελληνικό κράτος διαμορφώνεται πλέον ως εθνικό κέντρο, με την εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό και την εγκατάσταση σ' αυτό των Ελλήνων κεφαλαιούχων της διασποράς. Επίσης, οι βάσεις για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας και η δημιουργία νέου τύπου κοινωνικών σχέσεων, είναι διαδικασίες που συναντώνται ακριβώς σε αυτή την περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγριαντώνη Χ., *Η ελληνική οικονομία-Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού (1870-1909) στο Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμος 5^{ος}: Τα χρόνια της σταθερότητας (1871-1909)- Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα-η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, β' έκδοση, Εξάντας, Αθήνα, 1994

Έθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη-2^ο βιβλίο εργασίας στο Εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, επιμέλεια: Μουργκέσκου Μ. Λ., διεύθυνση σειράς: Κουλούρη Χ., μετάφραση: Μαρκέτος Σ., Κέντρο για τη δημοκρατία και τη συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (CDRSEE), Θεσσαλονίκη, 2006

Κολιόπουλος Ι.Σ., *Ιστορία της Ευρώπης (1870-1919)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994

Κοπά Μ., *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια (19^{ος} αιώνας): τρεις και μία περιπέτειες*, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα, 2002

Λάσκαρις Μ. Θ., *Το Ανατολικόν Ζήτημα, Τόμος Α' (1800-1878)*, πρόλογος: Χασιώτης Ι. Κ., Επίκεντρο Α.Ε., Θεσσαλονίκη, 2006

Λουβη Λ., *Το εθνικό ζήτημα-''Σλαβικός κίνδυνος'' και ελληνική εξωτερική πολιτική στο Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμος 5^{ος}: Τα χρόνια της σταθερότητας (1871-1909)- Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Μαυρογορδάτος Θ.Γ.-Χατζιωσήφ Χ.Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988

Ραφαηλίδης Β., *Οι λαοί των Βαλκανίων*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 1994

Σκοπετέα Ε., *Το "πρότυπο" Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα- Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Δημόσια βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα, 1988

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Ιδεολογικές διαδρομές-Πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871-1909 στο Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμος 5^{ος}: Τα χρόνια της σταθερότητας (1871-1909)- Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή-Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, μετάφραση: Τσουκαλάς Κ.-Πετροπούλου Ι., Θεμέλιο, Αθήνα, 2006

Driault E., *Το Ανατολικό ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών (1920)*, (Τόμος 1^{ος}), μετάφραση: Σταματιάδη Λ., Εισαγωγή-Σχόλια: Ακτσόγλου Ι., Κάτοπτρο, Αθήνα, 1997

Hobsbawm E.J., *Η εποχή του κεφαλαίου (1848-1875)*, μετάφραση: Κούρτοβικ Δ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994

Jelavich B., *Ιστορία των Βαλκανίων I, 18^{ος}-19ος αιώνας*, μετάφραση: Δεληστάθη Χ., επιμέλεια: Τσοκόπουλος Β., Πολύτροπον, Αθήνα, 2006

Staneva B., *The formation of Bulgarian national identity in Plovdiv in the period of the Bulgarian revival and the influences of Greek culture στο "WE" & "THE OTHERS": Modern European societies in search of identity-studies in comparative history*, Charles University in Prague, The Karolinum Press, 2004